

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укуктары

УДК : 32:323(575.2):947.1(575.2)

РЫСКУЛОВ КАНАТБЕК КАДЫРКУЛОВИЧ

**ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮНҮН ТАРЫХЫ (1991 – 2010-жж.).**

07.00.02. – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация**

**Илимий жетекчи: Смадияров Сыдык Акунович
тарых илимдеринин кандидаты, доцент**

Ош - 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	3
I БАП ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРИХНААМАСЫ.....	9
1.1. Саясий өнүгүүнүн тарыхы илимий эмгектерде чагылдырылышы.....	9
II БАП ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ЫКМАЛАРЫ ЖАНА БУЛАКТЫК БАЗАСЫ.....	27
2.1. Изилдөөнүн тарыхый булактары.....	27
2.2. Изилдөөнүн методдору жана методологиясы.....	37
III БАП ӨЛКӨНҮН САЯСИЙ ТУТУМУН РЕФОРМАЛООНУН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ.....	44
3.1. Өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал.....	44
3.2. Президенттик башкаруунун киргизилиши	56
3.3. Көп партиялуулуктун калыптанышы жана өнүгүүсү.....	69
IV БАП МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУН НАЧАРЛАШЫ.....	84
4.1. Өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда нараазычылыктардын күч алышы.....	84
4.2. 2005-жылдагы Элдик толкундоолор: себептери, жүрүшү, натыйжасы.....	95
4.3. Коомдук-саясий абал: бийлик жана саясий оппозиция.....	108
КОРУТУНДУ	124
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	131
Тиркеме.....	148

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргызстандын көз карандысыздык доору тарыхын саясий окуяларга бай, өтө татаал, ошол эле учурда изилдөө жүргүзүүдө бир катар кайчы пикирлерди жаратып келе жаткан өткөөл мезгил катары кароого болот. Андыктан изилдөөгө алынып жаткан мезгилдин мыйзам ченемдүүлүгүн так аныктоого муктаж. Эгемендүүлүк доордун саясий тарыхына терең талдоо жүргүзүүдө, тарыхый булактардагы маалыматтардын аныктыгын, чындыгын салыштырып, тарыхый окуялардын түпкү маңызын, себебин аныктоо алдыдагы маселелердин бири. Изилденип жаткан мезгилдин саясий тарыхына талдоо жүргүзүүдө, эл аралык уюмдардын, илимпоздордун, байкоочулардын, мамлекеттик органдардын пикирлерин жана көз караштарын эске алуу аркылуу так илимий жыйынтыктарды чыгаруу маселеси актуалдуу.

Кыргызстандын коомдук-саясий өнүгүүсү бир катар өзгөчөлүктөр менен түшүндүрүлөт. Эгемендик мезгилде Кыргызстандын тарыхында алгачкы улуттук мамлекеттик жаңы башкаруу институттарынын түптөлүшү, алгачкы коомдук-саясий уюмдардын, партиялардын жаралышы саясий тарыхтагы өзгөрүүлөр тарыхчылардын гана эмес, жалпы эле коомдук илимдин өкүлдөрүнүн изилдөөсүнө муктаж.

Ошол эле учурда, диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу, илимий изилдөөнүн хронологиялык чегине байланыштуу бир катар өзгөчөлүктөрдөн турат. 1991-2010-жылдары Кыргызстандын тарыхында биринчи ирет көз карандысыздык мамлекет катары жарыяланышы, жаңы саясий институттардын түптөлүшү, Президенттик институтунун киргизилиши, парламенттик шайлоолордун өткөрүлүшү, Конституциянын кабыл алынышы, көп партиялуу түзүлүштүн калыптана башташы, демократиялык өнүгүүгө карай багыт алуу, улуттук мамлекеттүүлүктүн символдорунун кабыл алынышы ж.б. жаны саясий

элементтердин жаралышын, Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий тарыхынын өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр катары баалоо зарыл.

Ошого карабастан, каралып жаткан мезгил өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык тармагында кризистик кырдаалды, карама-каршылыктарды жаратып, элдик революциянын чыгышына, эки президенттин үй-бүлөлүк, кландык башкаруу бийлигин кулатып, эл аралык тарыхта болуп көрбөгөн саясий окуянын жаралышын күбөлөндүргөн окуялар менен өзгөчөлөнөт. Кыргызстандын саясий турмушунда оппозициялык күчтөрдүн жаралышы гана эмес, нааразычылыкты билдирүүнүн түрлөрү катары кызмат аткарган митинг, пикет, ачарчылык сыяктуу саясий күрөштүн жаңы ыкмаларынын жаралышы, өз алдынча изилденип, илимий бааланууга муктаж.

Диссертациянын темасынын ири илимий багыттар, программалар (долбоорлор) жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөө демилгелүү иш болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдети. Максаты: Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тарыхына талдоо берүү. Изилдөөнүн максатына ылайык төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1. Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүү тарыхын изилдеген илимий эмгектерге тарыхнаамалык, булакнаамалык талдоо жүргүзүү, изилдөө методдорун аныктоо;
2. Өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаалга баа берүүдө алгачкы коомдук уюмдардын түзүлүшүнө, өнүгүшүнө, алардын коомго тийгизген таасирин изилдөөгө алуу;
3. Президенттик башкаруунун киргизилиши менен өлкөдө “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө” Декларациянын эл аралык маанисин көрсөтүү;
4. Өлкөдөгү көп партиялуулук түзүлүштүн калыптануусуна жана түптөлүшүнө алардын коомдук-саясий өзгөрүүлөргө тийгизген оң жана терс таасирлерине токтолуу;

5. Президенттик жеке бийликтин күч алышы менен үй-бүйлөлүк кландык башкаруунун коомчулукка тийгизген терс таасирлерин аныктоо;

6. Өлкөдө экономиканын деңгээли төмөндөөнүн, элдин социалдык абалынын кескин начарлоосуна, жумушсуздук, паракордук, мамлекеттик менчикти талап тоноосун иликтөө;

7. 2005-жылдагы элдик революциянын себептери, жүрүшү, натыйжаларына баа берүү;

8. Элдик революциядан кийинки коомдук-саясий абалга талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн хронологиялык чег: 1991-жылдан 2010-жылдагы апрель окуясына чейинки мезгилди камтыйт. Анткени, 2010-жылы 6,7,8-апрель күндөрү Кыргызстандагы болгон саясий окуялардын натыйжасында, 7-апрель күнү өкмөт отставкага кетип, Президент К.Бакиев Оштогу резиденциясына качууга мажбур болгон. 2010-жылы 7-апрель күнү кечинде бийлик оппозициянын колуна өтүп, Убактылуу өкмөт түзүлгөн. Аталган саясий окуялар боюнча коомчулукта ушул мезгилге чейин түрдүү көз караштар өкүм сүрүп келүүдө жана келечекте өз алдынча изилдөөгө муктаж маселелердин бири экендигин шексиз.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүү тарыхын чагылдырган жаңы тарыхый булактар илимий айлампага киргизилди.

2. 2005-жылдагы Март окуясын Кыргызстандын эгемендик доорундагы саясий, социалдык-экономикалык кризистердин натыйжасында жаралганына карабастан карапайым калктын жигердүү катышуусу аркылуу ишке ашырылган элдик революция катары баалоого болот.

Диссертациянын илимий-практикалык мааниси.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарын жогорку жана орто окуу жайларда Кыргызстандын тарыхы, саясат таануу предметтерин окутууда, мамлекет таануу, инсан таануу багыттарында изилдөө иштерди жүргүзүүдө материал катары колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

Илимий изилдөөнүн аталышынын, объектисинин, предметинин, максатынын жана милдеттеринин коюлушуна жана илимий иштин жаңылыгын эске алуу менен төмөнкү жоболор сунушталат:

1. 1990-жылдардын башындагы Кыргызстандагы коомдук, коомдук-саясий уюмдардын, алгачкы партиялардын түзүлүшүн 70 жылдан ашуун өкүм сүрүп келген социалистик түзүлүштүн кулашы менен, өлкөдөгү демократиялык, плюралисттик көз караштардын жанданышынан улам жаралган көрүнүш катары кароо зарыл.

2. Кыргызстандын Эгемендүүлүк доорунун саясий тарыхында Президенттик башкаруу институттун киргизилиши, суверендүүлүк жана көз карандысыздык жөнүндөгү декларациялардын кабыл алынышы союз кулагандан кийинки коомдук-саясий өнүгүүнүн талабы, мамлекеттик түзүлүштү реформалоонун мыйзам ченемдүү көрүнүшү катары баалоо керек.

3. Алгачкы президенттик башкаруу мезгилинде Баш мыйзамга толуктоолордун, өзгөртүүлөрдүн референдум аркылуу киргизилиши президенттин укуктарын кеңейтип, келечекте “үй-бүлөлүк”, “кландык башкарууга” багыт алган саясий тарыхтагы кризистик абалга дуушар кылган көрүнүш катары баалоого болот.

4. Кыргызстандагы көп партиялуулук түзүлүштүн калыптанышы эволюциялык мүнөздө жүрүп жаткандыгын белгилеп, өлкөнү өнүктүрүү боюнча стратегиялык программасын сунуш кылган, бир программанын алдында биригүүнү көздөшкөн саясий элитанын калыптануу мезгили, же болбосо партиялар өзүнүн тарыхында “балалык” доорун өткөрүп жаткандыгын баса белгилөө.

5. 2002-жылдагы Аксы окуясы андан кийинки өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык абалынын начарлашы Кыргызстандын саясий өүгүүсүндөгү саясий кризистин тереңдеп бара жаткандыгын, “жогоркулардын эскиче башкара албай калган” кырдаал жаралып, революциялык кырдаалдын бышып-

жетилип бара жаткандыгын айгинелеген көрүнүш катары кароого мүмкүндүк берет.

6. 2005-жылдын 24-март революциясын Кыргызстандын Эгемендүүлүк доорунун саясий тарыхындагы тарыхый өбөлгөлөрдүн, саясий, социалдык-экономикалык тармакта орун алган, бийлик менен элдин ортосундагы ажырымдын, элдин жакырдануусу, ички тышкы миграциянын күчөшү, паракорлуктун тамырлашы, үй-бүлөлүк, кландык башкаруунун бекемделиши, руханий, нравалык кризистердин натыйжасында жаралган - элдик мүнөздөгү революция катары эсептөө.

7. Кыргызстандын саясий өнүгүү тарыхында эки президенттин башкаруу мезгилине мүнөздүү көрүнүштөр катары үй-бүлөлүк, авторитардык башкаруу, өз бийликтерин легитимдештирүү максатында Баш мыйзамга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү, (1998-жылы декабрь, 2001-жылы октябрь, 2003-жылы декабрь, 2006-жылы февраль, 2007-жылы октябрда) референдумдарды өткөрүү, кадр саясатында президенттердин бири түндүк кландын, экинчиси түштүк кландын өкүлдөрүнө таянуу аркылуу башкарып келиши Кыргызстандын саясий тарыхындагы перманенттик мүнөздө жүргөн башкаруу катары балоо зарыл.

Изилдөөчүнүн өздүк салымы.

Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө Эгемендүү Кыргызстандын саясий тутумунда жүргүзүлгөн реформаларга тарыхый илимий талдоо жасоо менен анын оң-терс жактарына баа берилип, өлкөнүн саясий (башкаруу) тутумун жакшыртуу боюнча практикалык сунуштар берилди.

Диссертациялык иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана жыйынтыктары изилдөөчүнүн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда жасаган докладдарында жана ата мекендик, чет элдик басылмаларда жарык көргөн 10 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, тогуз бөлүмдөн, корутундудан, тарыхый

булактардын жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 130 бет.

I БАП. ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ

1.1. Саясий өнүгүүнүн тарыхынын илимий эмгектерде чагылдырылышы

Эгемендүү Кыргызстандын саясий өнүгүүсү кайра куруу доорунда эле башталган. Демократиялаштыруу жараяны, эгемен мамлекеттин бийлик жана башкаруу уюмдардын калыптандыруунун өбөлгөлөрү, социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн калктын жашоосуна тийгизген таасирлери, адам укугу, коомдун өнүгүүсүндөгү саясий партиялардын орду, алардын коомго тийгизген таасири, өлкөнүн саясий өнүгүүсүндө эл аралык тажрыйбаларды пайдалануу сыяктуу маселелерди камтыйт. Аталган маселелерге арналган илимий эмгектер эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан баштап эле изилдөөгө алына баштаган. Каралып жаткан маселе хронологиялык жактан Эгемендүүлүк доордогу мезгилдин тарыхына байланышкандыктан, бул багытта тарыхчылар гана эмес, коомдук илимдин көпчүлүк өкүлдөрү тарабынан да изилдөө жүргүзүлгөн.

1991-2010-жж. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тарыхын изилдеген эмгектерге илимий талдоо жүргүзүүдө, аталган изилдөөбүздү үч топко бөлүп карадык.

Биринчи топко кирген Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүү тарыхы маселесин изилдеген тарыхчы-окумуштуулар У. Чотонов, Н. Эсенкулов, З. Галиева, А. Арзыматова, А. Б. Болпонова, Ч. Койчумановалардын [129; 130; 131; 132; 159; 59; 162; 152; 79] илимий эмгектерин кошууга болот. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүн изилдеген илимпоз У. Чотоновдун эмгектеринде суверендүү мамлекеттин саясий, укуктук жана социалдык-экономикалык негиздерин, 1994, 1996, 1998, 2003-жылдардагы референдум аркылуу Конституцияга киргизилген өзгөрүүлөрдү, бийлик укуктарынын президенттин колуна топтолушу, бийликти узурпация жасоо жолуна түшүшү каралган [131, 117-118-бб]. Айрыкча А. Акаевдин бийлигинин алгачкы жылдары базар экономикасынын түптөлүшүнө, коомду

либералдаштыруу, демократиялаштыруу боюнча салым кошконун тастыктап, бирок ошону менен бирге кадр саясатындагы кемчиликтери жердешчилик, кээ бир мамлекеттик кызматкерлердин турмуштук тажрыйбасы жок, демилгесиз болсо да жооптуу кызматтарга койгонун сындаган [131, 131-б].

Тарых илимдеринин доктору, профессор Н. Эсенкуловдун көлөмдүү монографиялык изилдөөсүндө бийликтин кризиске учурашы менен калктын социалдык-маданий абалынын шарттарынын өзгөрүүсүнө илимий талдоо жүргүзгөн. Кыргызстандын 1991-2005-жылдардагы экономикалык өнүгүүсүнүн негизги тенденцияларына талдоо жүргүзүп, автор базар мамилелеринин түптөлүшү, менчиктештирүүнүн жүрүшүнө, анын кемчиликтерине кеңири токтолгон [159, 127-б]. Автордун пикири боюнча макроэкономикалык туруктуулукка жетүү жана экономиканы либералдаштыруу кезектеги маанилүү стратегиялык объектилерди менчиктештирүүгө өтүүгө мүмкүндүк бергенин баса көрсөткөн. Ошондой эле, автор 2005-жылдын март окуясына мүнөздөмө берип, анын келип чыгыш себептерине токтолуп, Кыргызстанда революция болушуна бийликке каршы элдин көпчүлүк массасынын катышы, жогоркулар эскиче башкара албай калышы, төмөнкүлөр эскиче жашоону каалашпай калды деген дүйнөлүк революциянын абсолюттук закондору болду [159, 175-б].- деген оюн бекемдеген. Андан башка автор Кыргызстанда экономикалык кризистин бышып жетилгендиги туурасында көптөгөн тарыхый фактыларды келтирет.

Кыргызстандагы саясий партиялардын абалына алгачкылардан болуп илимий талдоо жүргүзгөн З.Галиева саясий партияларды коомчулукта колдоосу алсыз, алардын өздөрүнүн электоратынын жоктугун белгилейт. Кыргызстандын саясий демократияга жана эркин базар экономикасына өтүү кыймылы боюнча жана “Кыргызстандын саясий демократияга жана эркин базар экономикага карай болгон кыймылы жарым жолдо калып калды” [59, 321-б]– деген сын көз караштагы пикирди карманат. Автор 2005-жылдын 24-мартындагы саясий окуянын жүрүшүнө илимий талдоо жүргүзүп, төмөнкүдөй мүнөздөмө берген: “2005-жылдын 24-март окуясын бир жактуу белгилеп кетүү мүмкүн эмес. Элдик революция болгондугун таануу зарыл, өзгөчө түштүк

тарапта, ал эми борбордо болсо тынчтык митинг өкмөт үчүн күч аркылуу басып алуу менен аяктады”- деген пикирин билдирген [59, 320-б].

Илимпоз тарыхчы А. А. Арзыматованын “Системные предпосылки мартовской 2005 и апрельской 2010-года революций в Кыргызстане” [162] – аттуу макаласы өзгөчө кызыгууну жаратат. Автор XVIII к. болуп өткөн классикалык мүнөздөгү француз революциясына токтолгон. Автор революция болуп өткөндөн алты жылдан кийин гана экономикалык маселелерди чечүүгө киришип, коомдогу кедей катмардын кызыкчылыгын коргоону чече баштагандыгын белгилейт. Улуу Француз революциясынын тарыхына токтолгон автор, 2005-жылдагы март, 2010-жылдагы апрель окуяларынын мүнөзүнө баа берүү аракетин жасаган. А. Арзыматова 2005-жылдагы март, 2010-жылдагы апрель окуяларын мамлекеттик төңкөрүш катары баалоого болбойт, анткени мамлекеттик төңкөрүш элдин катышы жок, болжол менен 30-50 адамдын күчү менен ишке ашырылат деген оюн билдирген [162]. Ал эми революциянын натыйжасында өзгөрүүлөрдүн болбогондугуна токтолуп, А. Арзыматова өз пикирин төмөнкүчө билдирет: “...бирок, биз эске алышыбыз керек, англиялык буржуазиялык революция 20 жыл, француздук революция 10 жыл, октябрь революциясы толук бир өткөөл мезгилди талап кылган”, - деп жазат [162]. Албетте, 2005-жылдагы март революциясына илимий баа берүү, илимий чөйрөдө дагы улана бермекчи. Биздин пикирибизче, 2005-жылдагы март окуясын саясий, социалдык-экономикалык себептерден улам жаралган элдик революция катары кароого болот. Аталган көз карашыбызды диссертациялык эмгектин 4.2 бөлүгүндө далилдөөгө аракет жасалды.

Эгемендик доордун саясий тарыхын изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын катарына А. Б. Болпонованын эмгектерин [152] кошууга болот. Автордун изилдөөлөрү кеңири хронологиялык мезгилди камтып, кыргыздардын XIX к. уруулук коомдук түзүлүшү XXI к. трансформацияланып кландык башкаруу системасына өткөндүгүнө талдоо жүргүзүлөт. Автор Кыргызстанда саясий үй-бүлөлүк кландык башкаруу А. Акаев, К. Бакиевдин авторитардык режимин күчөтүп, 2005 жана 2010-жылдагы элдин массалык

нааразычылыгына, элдик революцияларга алып келгендигин баса белгилейт [144]. Автор эмгегинде А. Акаев, К. Бакиевдин мезгилиндеги кландык үй-бүлөлүк башкаруунун орношу туурасында конкреттүү фактыларды келтирген. Албетте, А. Акаевдин мезгилинде кадрлардын көпчүлүгү түндүктөн, К. Бакиевдин мезгилинде болсо түштүктөн чыккан мамлекеттик кызматкерлердин жогорку кызматты ээлегендиги - тарыхый чындык.

Ал эми Ч. У. Койчуманованын эмгегинде мамлекеттин башкаруу бутактары болгон: Президенттик институту, закон чыгаруучу, аткаруучу, сот жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу бийлик бутактарын кайрадан түзүү маселесине жана коомдук-саясий жараяндардын абалына илимий талдоо жүргүзүлгөн. Кыргызстандагы көп партиялуулук тутумунун жаралыш тарыхы боюнча Кыргызстандагы коомдук-саясий уюмдардын, партиялардын пайда болушу, анын лидерлеринин ишмердиктерине кыскача токтолгон. Көп партиялуулуктун тарыхына кайрылган автор - алардын жаралышын, өнүгүшүн изилдеген [79, 117-б].

Акыркы жылдары Кыргызстандын эгемендик доордогу өнүгүүсүнүн тарыхын изилдеген жаш окумуштуулардын изилдөөлөрү жаралды. Алардын катарына Б. Назаралиева, Т. Асантурова, Г. Анарбаева, Ж. К. Омурова, А. Келдибеков, А. Арзыматовалардын [96; 151; 149; 157; 155; 150] изилдөөлөрүн кошууга болот. Т. Асантурова, Г. Анарбаевалар Эгемендик доордогу коомдук уюмдардын жана саясий партиялардын калыптануу жана өнүгүүсүн, алардын коомдун саясий өнүгүшүнө тийгизген таасирин изилдөөгө алышса, Ж. К. Омурова болсо, “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын коомдук социалдык-экономикалык, саясий жана өзгөчө улут, тил маселелери боюнча ишмердүүлүгүнө талдоо берген.

Жаш окумуштуу Б. Назарбаеванын изилдөөсү [98] Кыргызстандын эгемендүү мезгилинин соңку жаны тарыхындагы саясий окуялардын башталышы катары эсептелген. 2002-жылдын 17,19-мартындагы Аксы районундагы кандуу окуялардын тарыхы изилденген. Аксы окуясынын келип чыгышынын себептери, райондун социалдык абалы, тарыхнаамалык жана

булактаанучулук багыттагы тарыхый материалдарга талдоо жүргүзүү аракети жасалган. Эмгектин өзгөчөлүгү булактаанучулук багыттагы изилдөө ыкмалары аркылуу окуянын келип чыгыш себептери, массалык маалымат каражаттарынын окуяны чагылдырып берүүдөгү коомдук аң-сезимге тийгизген таасири жана интернет ресурстары изилдөөгө алынган.

Эгемендик доордун саясий тарыхын изилдөөгө алышкан жаш окумуштуулардын катарына А. Келдибеков, А. Арзыматованын диссертациялык изилдөөлөрүн кошууга болот. А. Келдибековдун диссертациялык эмгеги 2005-2010-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушуна арналып 2005-жылдагы Март революциясы жана 2010-жылдагы Апрель окуясы жана Парламенттик республиканын түзүлүшүн изилдөөгө алса, А. Арзыматованын изилдөөсү 1991-2005-жж. камтып, саясий, социалдык-экономикалык жараяндарга талдоо жүргүзүлгөн.

Экинчи топко саясат тануучулардын, социологдордун, философтордун укук таануучулардын жана экономисттердин өлкөдөгү саясий өнүгүү тарыхы жөнүндө жазган эмгектерин кошууга болот. Алсак, Т. Ожукеева, А. Акунов, У. Чиналиев, Б. Орунбековдун, А. Князевдин, М. К. Укушев, Ж. А. Бокоевдин, З.Чотаевдин [99; 39; 125; 102; 73; 120; 128] ж.б. эмгектеринде эгемендик доордогу саясий өнүгүүнүн тарыхын изилдөөгө алынган. Борбордук Азия аймагында жайгашкан постсоветтик өлкөлөрдөгү саясий жараяндарды талдоого алган кыргызстандык окумуштуулардын эмгектерин да кошууга болот. Мындай тариздеги эмгектерден Т. Ожукееванын [99] эмгеги өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Окумуштуу өзүнүн эки китептен турган көлөмдүү эмгегинде чыныгы эгемендүүлүк шартында аймактын өлкөлөрүндөгү улуттук мамлекеттүүлүктөрдү куруу тажрыйбасын цивилизациялык ыкма менен талдоого алган. Ошондой эле, илимпоз Борбор Азия мамлекеттериндеги (Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстан) бийликти бөлүштүрүү принцибинин жана жаңы саясий тутумунун институттарын (президенттик, парламенттик, көп партиялуулук) түзүүнүн конституциялык-укуктук негиздерин тыкыр изилдөөгө алган. Изилдөөчүнүн пикири боюнча,

бийликти бөлүштүрүү принцибинин иштиктүүлүгү мамлекеттик органдардын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү сыяктуу көп тарыхый факторлордон көз каранды. Өзүнүн изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында, Т. Ожукеева бардык мамлекеттерде бийликти бөлүштүрүү принциби ал мамлекеттердин Конституциясында бекитилгендигин көрсөтүп, бирок, аларды бөлүштүрүүнүн жана өз ара мамилелеринин жолдору бирдей эместигин, аларды ишке ашыруунун жолдору да ар түрдүү экендигин белгилейт. Илимпоз бардык өлкөлөрдө президенттик бийлик, бийликтин башка бутактарынын баарын өзүнө баш ийдирип, гипертрофияланган мүнөзгө өтүп бараткандыгы жөнүндөгү өзүнүн илимий корутундусун чыгарган. Бул корутунду эң эле туура экендигин жана ал бардык мамлекеттерге мүнөздүү экендигин белгилөөгө болот.

Кыргызстандын эгемендик доорунун изилдеген окумуштуулардын бири А. Акунов. Автордун калеминен Кыргызстандын саясий өнүгүүсүн изилдеген илимий макалалары жана көлөмдүү эмгектери таандык [40; 38; 39]. Акыркы жарык көргөн эмгегинде А. Акунов Кыргызстандын саясий өнүгүүсүнүн тарыхын хронологиялык түрдө сүрөттөп, түрдүү көз караштагы материалдарды, тарыхый фактыларды келтирүү менен саясий өнүгүүгө баа берүүгө аракет жасаган. А. Акуновдун эмгегинин өзгөчөлүгү 1991-2021-жылдардын аралыгындагы Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык, руханий өнүгүүсүн гана эмес, эл аралык мамилелер, чек ара маселеси, диний, этностук жагдайларды изилдеген. Аталган ар бир маселенин жаралышын, өнүгүшүн иреттүү иликтеп, ачык-айкын фактылар, далилдер келтирилген. Ар бир саясий жараяндарга кеңири жыйынтык чыгарылган. Маселен “Кыргызстандын демократияга карай жолундагы “үч ашуу” же демократиянын үч толкуну катары: Аксы окуясы-демократияга карай татаал жолдогу биринчи ашуу”; 2005-жылдын 24-мартындагы “Жоогазын” революциясы демократияга карай жолдогу экинчи ашуу; 2010-жылдын 7-апрелиндеги революция демократияга карай татаал жолдогу үчүнчү ашуу” катары, үч чоң саясий толкунду белгилейт [39]. Ал эми А. Акуновдун акыркы мезгилдеги жарык көргөн “Кыргызстан Эгемендик доорунда (1991-2021-жж.)” [40] аттуу эмгегинде болсо 30 жылдык

тарыхка терең талдоо берүүгө чоң аракет жасалып, эгемендик доордогу коомдук жаңы системанын калыптанышы, өлкөнүн экономикасындагы базар мамилери, авторитардык башкаруу мезгили, партиялардын тарыхы, А. Акаевдин, К. Бакиевдин башкаруу мезгилиндеги саясий-экономикалык абал, Жогорку кеңешке шайлоолор ж.б. маселелерге комплекстүү талдоо жүргүзүлөт. Автордун изилдөөсүн эгемендик доордун тарыхнаамасына олуттуу салым кошкон эмгек катары баалоого арзыйт.

Эгемендүү Кыргызстандын саясий тутумун реформалоонун өзөктүү маселеси бийликти бөлүштүрүү принциби болгон. Анткени, бул маселе, тоталитардык башкарууну демократиялык башкарууга алмаштыруунун негизги жолу катары каралган. Ошондуктан, бул маселени кеңири изилдөөгө алган У.Чиналиевдин эмгектери кызыгууну жаратат [126]. Автор өзүнүн изилдөөлөрүндө Кыргызстандын негизги мамлекеттик бийлик органдарынын калыптануу жараянын тарыхый өнүгүү алкагында караган жана советтик жана постсоветтик мезгилдеги мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын, функцияларын салыштырып, талдоого алган. Ошондой эле, бийликтин үч бутакка бөлүштүрүлүшүнүн теориялык негиздерин талдап, анын негизинде эгемендүү Кыргызстандын үч бийлик бутагынын калыптануусун, алардын өз ара мамилелерин изилдеген. Изилдөөлөрүнүн негизинде автор, бул жараян республиканын саясий тутумун реформалоонун алгачкы жылдарында мамлекеттик бийликтин кризиси менен аяктагандыгын белгилеген. Ошондой эле, У. Чиналиев 1996-жылдын февралындагы референдумдан кийинки республиканын жогорку мамлекеттик бийлик органдарынын конституциялык ыйгарым укуктарын иликтөөгө алган. Өткөөл мезгилдеги кыргыз коомундагы көп партиялуулук маселесин республикадагы партиялык тутумунун өнүгүүсүн изилдөө ишине У. Чиналиев олуттуу салым кошкон [127]. Бул изилдөөлөрдө автор саясий партиялардын маңызын, функцияларын жана типтерин, Кыргыз Республикасындагы партиялык тутумунун калыптануу жараянын, анын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө аракет жасаган.

Саясат таануучу Б. Орунбековдун аталган эмгеги саясий партиялардын калыптанышынын изилдөөнүн теориялык-усулдук негиздери жана Кыргызстандагы партиялардын калыптанышы аттуу эки чоң маселени талдоого арналып жазылган. “Кыргызстандагы партиялардын калыптанышы жана маңызы” – аттуу бабында, автор Кыргызстандагы көп партиялуулуктун эволюциялык өнүгүү этабы жана коомдогу ордуна кеңири илимий талдоо берүүгө аракет жасаган. Партиялардын жаралыш тарыхына талдоо берген автор, Кыргызстандагы партияларды бир канча топторго (классификация) бөлүп кароону сунуштайт. Биринчи топко либералдык партиялар. Алар улуттардын ортосундагы радикализмди таанышпайт, улутуна, расасына карабастан, атуулдардын тең укуктуулугун жакташат. Экинчи топтогу партияларга “реформаторлордон тартып, ортодоксторго чейинки коммунисттик маанайдагы партиялар түзөт” [102, 89-б]. Ал эми үчүнчү топтогу партиялардын катарына автор, улуттук-патриоттук маанайдагы партияларды кошот. “Алар оозеки түрүндө Кыргызстанда этникалык моноулуттук мамлекетти түзүүнү ачык билдиргени менен, расмий түрдө өз ойлорун көбүнчө жымсалдатуу менен айтышат”- [102, 89-б] деп жазат. Б. Орунбеков тарабынан сунушталган партиялардын классификациясына толук кошулууга болот. Анткени 2010-жылга чейинки Кыргызстандагы партиялардын программалары, койгон максат-милдеттерин талдап көрсөк, Б. Орунбеков тарабынан сунушталган классификация тарыхый чындыкка туура келет.

Кыргызстандагы көп партиялуулуктун жаралыш тарыхына, анын эволюциясына терең талдоо берген Б. Орунбеков “жыйынтыгында Кыргызстанда партиялар саясий институт катары калыптана элек, алар олуттуу күчкө айлана алган жок. Анткени алардын бири да, кандайдыр бир социалдык катмардын кызыкчылыктарын толук чагылдыра албайт”, - деген жыйынтыкка келет. [102, 206-б]

Март окуясына баа берүүгө арналган эмгектердин катарына А. Князевдин эмгегин кошууга болот. Автор Март окуясынын ички жана тышкы себептерин талдап, бийлик алмаштыруунун айрым технологияларын иликтеп, автор

төмөнкүдөй жыйынтыка келген: 2005-жылдагы Март окуясы мурунку чиновниктер, айрым депутаттар жана өлкөнүн түштүк регионунан чыккан саясатчылар, айрым криминалдык чөйрөнүн колдоосу менен жаралган стихиялуу түрдөгү элдик көтөрүлүш, пучтун жыйынтыгы, “мамлекеттик төңкөрүш” катары баалаган [73, 154-б]. Белгилей кетсек, А. Князевдин 2005-жылдагы март окуясын “төңкөрүш” катары берген мүнөздөмөсүнө кошулууга болбойт. “Төңкөрүштү” тарыхта чакан топтун жасаган аракетинин натыйжасы катары кароо керек. Ал эми 2005-жылдагы Март окуясын элдин активдүү бөлүгү катышкан, элдик революция катары мүнөздөөгө болот.

Кыргызстандагы президенттик, парламенттик башкаруу формасынын киргизилиши туурасындагы изилдөөлөрдүн катарына М. К. Укушев, Ж. А. Бокоевдин, З. Чотаевдин эмгектерин атоого болот [120]. Белгилей кетчү көрүнүш аталган авторлордун эмгектери мезгилдүү басма сөз беттерине да жарыяланган. М. К. Укушев, Ж. А. Бокоевдин биргелешип жазган эмгегинде [120] Кыргыз Республикасындагы Президенттик институтунун калыптынышы, анын конституциялык-улуттук статусуна, шайлоо тартибине, компетенциясына, Президенттин нормативдик-укуктук актыларына жана президенттин администрациясына юридикалык жактан талдоо берүүгө арналып жазылган. Аталган эмгектин авторлору президенттик институттун калыптанышы туурасында кеңири изилдөө гана жүргүзбөстөн, Кыргызстандын президентинин укуктук статусун КМШ мамлекеттеринин президенттеринин укуктары менен салыштыруу жүргүзөт.

Изилдөөчү З. Чотаевдин эмгеги [128] Эгемендүүлүк мезгилдин саясий өнүгүүсүнүн тарыхына арналып, 4 баптан турган автордун эмгегинин 1-бапы саясий тутумунун өнүгүшү жана Кыргызстандагы парламенттик башкаруу формасына өтүүнүн өбөлгөлөрү изилденет. Автор 1993-жылдагы Конституция боюнча Кыргызстандын саясий тутумунун жана 1996, 2003-жж. Конституцияга өзгөртүүлөрдү, кошумчаларды киргизүү боюнча маселеге токтолгон. Автор туура белгиленгендей, 1993-жылдагы Конституция боюнча Президент менен парламенттин ортосунда аткаруу бийлигин түзүү жана ага көзөмөл кылуу

боюнча Кыргызстанда аралашкан башкаруу формасы түзүлгөндүгүн белгилейт [128]. Бирок автор туура белгилегендей, 1993-1996-жж. аралыгындагы башкаруу формасын жарым парламенттик башкаруу катары сүрөттөөгө болот. Жогорку Кеңешке бир топ укуктар берилгендигине карабастан, иш жүзүндө бардык саясий маселелерди, Президент чечкен. Иш жүзүндө Кыргыз Республикасынын башкаруу формасын автор жазгандай, жарым президенттик башкарууга айланып калган.

2005-жылдын Март саясий окуясына карата, окумуштуулардын арасында көптөгөн талкуулар, тегерек столдор өткөрүлүп, интервьюлар алынган. Кызыктуу илимий макаланын катарына “Центральная Азия” журналына жарыяланган америкалык саясат таануучу И. Боданскинин “Демократическая революция в Кыргызстане: миф и реальность” -деп аталган эмгегин кошууга болот [143]. Борбордук Азия стратегиялык маселелери боюнча бир канча макалалардын автору И. Бодански 2005-жыл Март окуяларына талдоо берип, башка авторлордон айырмаланган көз карашын сунуштаган. Автор, 2005-жылдагы Март окуясы “стихиялуу элдик көтөрүлүш эмес, түштүк региондогу Бангизат ээликтеринин колдоосу менен анча чоң эмес саясий топ тарабынан уюштурулган путчунун жыйынтыгы болуп саналат”-деп жазат [143]. Март окуясынын келип чыгышына андан ары токтолгон автор, окуянын жаралышына АКШнын тийгизген таасири күчтүү экендигин белгилейт. Автор АКШнын таасири менен Грузия, Украинадагы төңкөрүштөр болгондугун баса белгилеп, АКШнын негизги максаттарынын бири - мурунку СССР курамына кирген өлкөлөрдү Москванын көзөмөлүнөн чыгаруу негизги мотивдердин бири экендигин белгилейт. 2005-жылдагы март окуясынын жаралышына А. Акаевдин либералдык жана демократиялык саясатты жүргүзгөндүгү болду. А.Акаев Америка өкмөтүнүн жана көптөгөн эл аралык мамлекеттик эмес уюмдардын бузулушуна шарт түзгөндүгү болгондугун белгилейт.

АКШнын максаты Бишкекке жумшак жана жоош-момун администрацияны олтургузуп, андан соң өлкөнү Борбордук Азияда дестабилизация жасоо үчүн пландарына айландыруу, АКШнын бул региондо

гегемониясын орнотуу максатын көздөгөн деген пикирин улантат. Белгилей кетсек, автордун 2005-жылдагы Март окуясына АКШнын тийгизген таасири туурасындагы маселе, бардык эле изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынган жок. Ал эми Март окуясыны “Бангизат ээлеринин чакан саясий топтор тарабынан уюштурулган “путч” катары бааланышын автордун жеке пикири катары кароого болот. Анткени, 2005-жыл Март окуясынын жаралышынын негизги себептери катары, өлкөдөгү саясий, социалдык-экономикалык себептерден улам жаралган “элдик революция” катары баалоо тарыхый чындыкка жакын деген ойдобуз.

Ал эми орус саясат таануучусу Б. Макаренконун “Цветные революции” в контексте демократического транзита”- аттуу макаласы болсо мурунку СССРдин курамына кирген республикалардагы болуп өткөн саясий окуяларга талдоо берүүгө арналган. “Цветные революции”, “бархатные революции” түшүнүктөрүнө токтолгон автор, “түстүү революцияда коомдук түзүлүш өзгөрүлбөйт, бийлик бир элитанын колунан экинчи бир элитанын колуна өтөт. Ошондуктан, автордун пикири боюнча Кыргызстандагы революцияны “түстүү революция” деп атоого болбойт” [86]- деп жазат.

Эгемендик доордогу Кыргызстандын саясий өнүгүү тарыхын изилдөөгө алган авторлордун бири, экономист Е. Бородиндин калемине көптөгөн илимий эмгектер [146] таандык. Е. Бородин эгемендик доордогу кадр саясатына талдоо жасап, ички чыр-чатактардын баары түндүк, түштүк маселесинен улам жарылып, салтуу турмуштагы уруулук-туугандык байланыштар маанилүү роль ойногондугун белгилейт. Ал эми эгемендик доордо болсо “түндүк-түштүк” маселеси ички чыр-чатактардын негизги себептери катары карайт. Алсак, 2002-жылдагы Аксы окуясына, 2005-жылдагы революциянын себептерин, анан калса автор: 2005-жылдагы “тюльпан революциясынан” кийин түштүктөн түндүккө карай миграциялык жараяндардын күчөшүнүн себеби катары өзбектердин басымы эмес, түштүктөрдүн бийликтеги позициясын күчөтүү максаты” [145] болгондугун башкы себеп катары баалайт. Автордун мындай көз карашына кошуулууга болбойт, түштүктөн түндүккө карай миграциянын күчөшүндө

экономикалык фактор маанилүү ойногондугун белгилеп кетмекчибиз. Анкени, 90-жылдардагы башталган экономикалык каатчылык, менчиктештирүү саясатынын кесепеттеринин натыйжасында жумушсуздуктун күчөшү, борборго карай ички миграцияны күчөткөн башкы фактор болгон, деген пикирдебиз.

Кыргызстандагы партиялык тутумунун түзүлүшү, анын кыргыз коомундагы ордун жана ролун чагылдырган эмгектердин катарына, М. Иманалиевдин редакциялыгы астында жарык көргөн “Политические партии в Кыргызстане” [106] аттуу коллективдүү жазылган эмгекти кошууга болот. Аталган авторлордун макалалары басма сөз беттерине да жарыяланган. В. Богатырев, М. Иманалиев, С. Масаулов, В. Хамисов, К. Бекболотовдор тарабынан жазылган макалалар жыйнагы өзгөчө кызыгууну жаратат. Авторлор Кыргызстанда көп партиялуулук тутумунун жаралышына анын айрым проблемаларына талдоо берүү аракеттерин жасашкан. Аталган эмгектеги В. Богатыревдин “Место и роль политических партий в кыргызском обществе” аттуу макаласында, автор жалпы эле тарыхтагы партиянын социалдык ролу, анын функцияларына, партиялардын типологиясына тарыхый талдоо берет. Кыргызстандагы жаралган партиялардын спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн бири катары “салттуу” кыргыз демократиясынын өкүм сүрүшү менен “Кыргыз коомунда жамааттык демократиядан башка, эч кандай коомдук түзүлүш болгон эмес. Кыргыздар эч убакта кул ээлөөчүлүк түзүлүштү билишкен эмес, көпчүлүк мезгилде феодалдык (жерге болгон жеке менчикти ээси) түзүлүш өкүм сүрүп келген” [167, 23-б] деп белгилейт. Автордун көчмөн кыргыз коомунда партиялык түзүлүштүн болбогондугу, көпчүлүк көчмөн элдерде болсо, аскердик автократия жана көчмөн демократиялык түзүлүштүн өкүм сүрүп келгендиги туурасындагы пикирине толук кошулууга болот. Ал эми партиялык түзүлүш, автор белгилеп айткандай, 1991-жылдан тарта гана жарала баштаган тарыхый көрүнүш болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда, В. Богатырев, М. Иманалиев, С. Масаулов, В. Хамисов, К. Бекболотовдордун макалалар жыйнагы топтолгон, “Политические партии в Кыргызстане” аттуу эмгек Кыргызстандагы партиялык тутумунун жаралыш тарыхына, кыргыз коомунун өзгөчөлүгүнө,

партиялардын типтерине талдоо берген кызыктуу эмгек болуп саналат. Эмгек 2005-жылдагы Жогорку Кеңешке шайлоо мезгилине чейинки окуялардын өз ичине камтыйт.

2005-жылдагы Март революциясына карата жарыяланган жыйнактын бири “Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или...”- [89] деп аталат. Эмгекте тегерек столдун катышуучуларынын макалалары топтолуп, өз алдынча жыйнак болуп жарык көргөн. 2005-жылдагы Март окуясынан кийинки жарык көргөн эмгектердин бири, тегерек столдун катышуучулары ар түрдүү кесиптин ээлери: окумуштуулар, саясий ишмерлер, дин өкүлдөрү болуп саналат. Мында жарыяланган макалалардын мазмуну жагынан топтоштуруп, талдап көрсөк, тегерек стол төмөнкү маселелердин тегерегинде талкуу жүргөн жана алар аталган жыйнакта жарыяланган: 2005-ж. мартта кандай окуя болуп өттү: революциябы, төңкөрүшпү, бунтпу? 2005-ж. Март окуясынын келип чыгышы себептери. 2005-ж. Март окуясынын тышкы фактору. Аталган суроолордун тегерегинде А. Брудный, О. А. Молдалиев, К. И. Исаев, М. С. Казакбаев, Н. А. Кутнаева ж.б. кызыктуу пикирлери эмгекте орун алган. Белгилүү окумуштуу социолог, филозоф К. Исаев Март окуясына баа берип, аны “бунт” эмес, “төңкөрүш эмес” – бул “элдик ынкылап”, “элдик революция” катары баа берген. Март окуясынын себептерине токтолгон окумуштуу анын экономикалык, саясий, социалдык, рухий, адептик аталыштагы беш себептерине токтолуп кеткен [89, 40-41-бб].

К. Исаевдин макаласына үндөш макаланын бири саясат таануучу О. Молдалиевдин “Мартовская революция в Кыргызстане: первые уроки” аттуу макаласы тегерек столдо талкуу болгон. Автор 2005-жылдагы Март окуясына баа берүү максатында, “революция”, “бунт”, “козголоң”, “көтөрүлүш” терминдеринин маанисине токтолуп, Март окуясы “бунт”, “көтөрүлүш”, “козголоң” түшүнүктөрүнө туура келбейт деген пикирди билдирет. О. Молдалиевдин пикири боюнча, Кыргызстандагы Март окуясын “революция” катары мүнөздөөгө болот. Анткени, ал элдин мунунун кульминациялык жеткен чеги болду” [89, 65-б] деп белгилейт. Ал эми тегерек столго катышкандардын

бири саясат таануучу Н. А. Кутнаева “2005-жылдагы Март окуясына тышкы фактордун таасири барбы” деген маселени козгогон. Кыргызстандагы граждандык коомдун пайда болушун, чет мамлекеттен келген каржылык жардамдарга токтолгон автор, 2005-жылдагы Март окуясын революция катары мүнөздөп, тышкы факторлордун тийгизген таасири төмөнкүдөй жыйынтыкка келген. Кандайдыр бир окуя Кыргызстанда пландаштырылган беле? деген суроого автор тескери баа берген. “Эгерде революция пландаштырылса, анда ал 2005-жылдын күзүндө, тагыраак айтканда, президенттик шайлоонун алдында болмок”- деген пикирге келет [89, 65-6]. Автордун пикири боюнча демократиянын аралчасына айланып бара жаткан Кыргызстанда тополоң уюштуруп, бийликти алсыратуунун зарылчылыгы жок деген пикирди карманат. Тегерек столдун катышуучулары 2005-жылдагы Март окуясын кеңири талкуулашып, Март окуясынын келип чыгышына республикадагы саясий, социалдык-экономикалык кырдаал, элдин көп жылдык нааразычылыгынан улам жаралган, элдик революциялык мүнөздө болгон окуя катары баалашкан.

Үчүнчү топтогу эмгектерге мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин эмгектерин атоого болот. Алардын эмгектеринде эгемендүүлүктүн саясий тарыхы: президенттик башкаруунун киргизилиши, парламенттик шайлоолор, 2005-жылдагы Март окуясы туурасындагы маектери, эскерүүлөрү чагылдырылган. Алардын катарына акыркы жылдары жарык көргөн А. Акаев, М. Шеримкулов, А. Эркебаев, О. И. Ибраимов, Т. Тургуналиев, Б. Талгарбеков А. Бекназаров ж.б. эмгектерин атоого болот.

Кыргызстандын туңгуч президенти А. Акаевдин калемине да бир катар эмгектер таандык. Эгемендүү Кыргызстандын алгачкы он жылдыгындагы өлкөнүн ички, тышкы саясатына арналган, анын жетишкендиктерин жана кыйынчылыктарын хронологиялык иреттүүлүктө караган [36], ошондой эле, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата жарык көргөн А. Акаевдин эмгектери да көңүл бурууга арзыйт [37]. Албетте, бул эмгектер автор тарабынан белгилүү деңгээлде бир жактуу, өз саясатын актоо таризинде

жазылып калгандыгын айтпай кетүүгө болбойт. Ошентсе да, аталган эмгектер биздин изилдөөбүз үчүн баалуу маалымат катары пайдаланылды.

Белгилүү саясатчы М. Шеримкуловдун биринчи эмгеги эгемендик мезгилдеги алгачкы парламенттик, биринчи президенттик шайлоолор, улуттук валютанын киргизилиши, жаңы Конституциянын, улуттук символдордун кабыл алынышы, улуттук валютанын киргизилишинин туурасында арналган. Аталган саясий жараяндарга түздөн-түз катышкан саясатчы катары, эмгегинде кызыктуу фактыларга токтолуп өткөн. Маселен автор 1990-жылы 25-февралда болуп өткөн парламенттик шайлоолордун өзгөчөлүктөрү катары, добуш берүүгө калктын 91,9% катышып, шайлоого катышкандардын көрсөткүчү жогору болгондугун белгилесе, депутаттыка 14 улуттун өкүлдөрү шайланып, алгачкы парламенттик шайлоо альтернативалуу өткөндүгүн баса белгилеп кеткен [133]. Ошол эле учурда алгачкы президенттик шайлоонун парламент тарабынан өткөрүлүшүнө талдоо берген автор: “маселе юридикалык-укуктук жана уюштуруучулук жактан начар даярдалган” [134] деп эскерет. М. Шеримкуловдун аталган эмгектериндеги келтирилген фактылар статистикалык маалыматтарга таянуу аркылуу жазылса, жыйынтыктар окуянын күбөсү катары автордун жеке оюн билдирет.

Белгилүү окумуштуу, коомдук ишмер А. Эркебаев өлкөбүздүн саясат, экономика, социалдык жана руханий турмушу жөнүндөгү маектеринде, жыйындарда чыгып сүйлөгөн сөздөрүндө, инсандарга берген баалары, мүнөздөмөлөрү боюнча ойлорун 2 томдон турган эмгегинде сүрөттөгөн. Автордун 1-тому “Оор болгон 15 жыл (А. Акаевдин доору)” деп аталып, 2023-жылга чейинки окумуштуунун макалалары, маектери камтылган. Аксы окуясы туурасында мыйзам чыгаруу жыйынын пленардык отурумунда (2002-жылы, 9-апрель) “Аксы окуясы жөнүндө ачык сөз” деген өңүттө болуп окуяга тутку болгон факторлордун бири катары, “А. Бекназаровдун камалышы детанатор болгондугун прокуратуранын кемчиликтери, айрым жетекчилердин “эки ача” сүйлөгөндүгүн белгилеп өтөт [138]. Бирок, автор элди атууга ким буйрук бергендиги туурасындагы маселени ачык айткан эмес. Ал эми башка

макалалары парламент тарыхы, кадр саясаты, референдумдун өткөрүлүшү, Конституциянын кабыл алынышы туурасындагы маселелерге карата берген маектери камтылган. Китепте орун алган “1990 год: Приход к власти А. Акаева” аттуу эмгегинде [137], А. Акаевдин кантип бийликке келиши туурасындагы маселени хронологиялык иретте сүрөттөп, “А. Акаевдин бийликке келиши - кокустуктун жыйынтыгы эмес, коомдук-саясий кырдаалдын жана жеке инсан катары терең шартталган мыйзам ченемдүүлүк катары сүрөттөгөн”.

Белгилүү коомдук ишмер, саясатчы О. И. Ибраимовдун акыркы жарык көргөн эмгеги жалпы кыргыз мамлекетинин тарыхына арналгандыгына карабастан, автор 1990-2010-жылдардагы саясий жараяндарга түздөн-түз катышкан инсан катары өзүнүн көз карашын чагылдырып кеткен. 2005-жылдагы саясий окуяга финансалык жактан түрткү берген АКШ болгондугун белгилеп, анын кызыкчылыгы Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн ичинен президентин алмашкандыгы үлгү болсун деген максатты көздөшкөндүгүн белгилейт [66]. Белгилей кетсек, А. Акаев да Март окуясын тышкы мамлекеттердин жардамы аркылуу ишке ашырылган деген пикирди колдогондордун бири болгон.

Эгемендик доордун саясий тарыхына арналган эмгектердин катарына А. Бекназаровдун “Мен - кыргызмын” аттуу эмгегин атоого болот. Автордун эмгеги илимий эмгек эмес, бирок автор эгемендик доордун саясий тарыхына, тагыраак айтсак, 2002-жылдагы Аксы окуясынан бери саясатка аралашып келе жаткан, оппозициялык маанайдагы саясатчы катары көз карашын билдирген. Аталган эмгегинде А. Акаевдин доорундагы жүргүзүлгөн саясий реформалар: жер реформасы, менчиктештируу, мамлекеттик символикалар, конституциялык реформалар, референдумдар, А. Акаевдик үй-бүлөлүк башкаруу, анын кесепеттери ж.б. саясий темаларды талдоого аракет жасаган. Маселен А. Акаевдин бийликке келишине токтогон автор, сессиянын жүрүшүндөгү шайлоого байланышкан окуяларды хронологиялык иретте гана берип, өз алдынча жыйынтык чыгарган эмес. А. Акаевдин реформаларына баа берген

автор, А. Акаев улуттук валютаны биринчи киргизгендиги боюнча “ар дайым калп” айтып келген, Акаевдин доорунда Кыргызстандын экономикасында ширенке, тиш жуугуч щетка, же самын чыгаруучу завод да курулган жок” реформаларын сындайт [51, 465-б]. Автор А.Акаевдин реформаларына өз баасын берип жатып, А. Акаев менен А. Жумагуловдун тарыхта кала турган төрт эмгеги бар: биринчи президенттик башкаруунун үй-бүлөлүк башкарууга жеткириши, 73 жыл топтолгон байлыкты тыптып кылышы, кен байлыктарды чет элдиктерге энчилеп бериши, кыргыз жерлерин коңшу өлкөлөргө өткөрүлүп берилиши” [51, 466-б]. Автор аталган кемчиликтерди А. Акаевдин мезгилиндеги кетирилген кемчиликтер катары баалайт, албетте автордун айрым ойлоруна толук кошулууга болот. Алсак, менчиктештирүүнүн туура эмес жүргүзүлүшү, үй-бүлөлүк башкаруунун киргизилиши.

Натыйжада, аталган илимий эмгектерде Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тарыхы ар тараптуу, кеңири, архивдеги тарыхый булактарды жана сурамжылоо багытында атайын илимий изилдөө жүргүзүлбөгөндүгүн тастыктоого болот. Алардын эмгектеринен саясий өнүгүүнүн тарыхы боюнча кээ бир кызыктуу маалыматтарды алып пайдаландык.

Жыйынтыктап айтсак, эгемендүүлүктүн саясий тарыхын изилдеген үч топтун өкүлдөрү өздөрүнүн алдына койгон максат, милдеттерине жараша 90-жылдардан бери республикадагы саясий өнүгүүнүн тарыхына баа берүү аракеттерин жасаган. Албетте, республикадагы жүргүзүлгөн реформалар, кабыл алынган Конституциялар, 2005-жылдагы Март окуясы боюнча түрдүү көз караштар айтылып келүүдө. Ошондуктан, саясий тарыхка илимий баа берүү алдыдагы изилдөөнү талап кылуучу көрүнүш катары эсептейбиз.

Кыргызстандын эгемендүүлүк мезгилинин саясий тарыхын изилдөөдө биринчи топтогу окумуштуу- тарыхчылар У. Чотонов, Н. Эсенкулов, З. Галиева, А. Арзыматова, А. Б. Болпонова, Ч. Койчуманова ж.б. изилдөөлөрү саясий жараяндардын жаралышына, себеп-натыйжаларына, жүрүшүнө, ар бир жараяндын өз ара байланышта болгондугун терең талдоого аракет жасашып,

тийиштүү теориялык-методология принциптерге таянуу аркылуу илимий концепцияларды сунуштай алышкан. Саясий тарыхтын өнүгүшүн бирдиктүү бир процесс, ич ара байланышы окуялардын тизмеги катары карашкан.

Изилдөөнүн экинчи тобундагы окумуштуулар Т. Ожукеева, А. Акунов, У. Чиналиев, Б. Орунбековдун, А. Князевдин, М. К. Укушев, Ж. А. Бокоевдин, З. Чотаевдин эмгектери болсо, саясий өнүгүүнүн жалпы маселесин изилдөөгө аракет жасагандыгы менен өзгөчө партиялык институттун тарыхын изилдөөгө басым жасашкан.

Үчүнчү топтогу изилдөөчүлөр катары каралган А. Акаев, М. Шеримкулов, А. Эркебаев, О. И. Ибраимов, Т. Тургуналиев, Б. Талгарбеков, А. Бекназаров ж.б. эмгектеринин башка изилдөөлөрдөн айырмасы, авторлордун баары диссертациялык эмгекте каралып жаткан саясий окуяларга түздөн-түз катышып, өздөрүнүн субъективдүү көз караштарын жазышкан. Авторлордун көз караштары айрым окуяларга баа берүүдө бири-биринен айырмаланат. Алсак, 2005-жылдагы Март окуясына баа берүүдө эки президенттин башкаруу мезгилиндеги саясий тарыхты талдоодо.

Демек, тарыхнаамалык талдоо көрсөткөндөй Кыргызстандын эгемендүүлүк доорунун саясий тарыхына тарыхый аспектен талдоо жүргүзүү, илимий баа берүү актуалдуу экендигин айгинелейт.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ЫКМАЛАРЫ ЖАНА БУЛАКТЫК БАЗАСЫ

2.1. Изилдөөнүн тарыхый булактары

Кыргызстандын саясий өнүгүүсүнүн тарыхы боюнча булактар өзүнүн мазмуну, маалыматтуулугу, багыты боюнча бири-бири менен айырмаланат. Жогорудагы өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен диссертациялык эмгекте колдонулган тарыхый булактарды бир нече топко бөлүп изилдөө жүргүздүк.

Биринчи топто “Ченемдик укуктук нормативдик документтер” талдоого алынды. Ал документтерге Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын Президентинин буйруктары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдору, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин сессияларында кабыл алынган мыйзамдары жана токтомдору кирди.

Негизги укуктук документтер 1990-жылы 15-декабрда “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө декларация” жана 1991-жылы 31-августа “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларацияларда” Кыргыз Республикасынын саясий түзүлүшү аныкталып, республикадагы бийлик закон чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигине бөлүнөөрү көрсөтүлгөн [1]. 15 статьядан турган эгемендүүлүк жана 5 статьядан турган Кыргыз Республикасынын көз каранды эместиги туурасындагы “Декларацияларда” саясий бийликтин негизги өзөгү аныкталган. Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүн Конституциянын негизинде жөнгө сала турган бир катар мыйзамдар кабыл алынган. Айрыкча Президенттик бийликти киргизүү боюнча кабыл алынган мыйзамда [1] 114-беренесинде Президенттик кызматтын укуктары, милдеттери жана кызматка байланышкан эрежелери көрсөтүлгөн.

Диссертацияны жазууда өлкөнүн баш мыйзамы болгон Конституция (1993-жылы 5-майда парламент тарабынан кабыл алынган) жана кийинки жылдары (1994, 1996, 1998, 2001, 2003-жылдары) “Конституциялык кеңешме”

тарабынан өзгөрүүлөр, кошумчалар, элдик референдумдар чоң көмөк берди. Аскар Акаевдин бийлик жүргүзгөн жылдары Конституцияга (5 жолку) киргизилген өзгөрүүлөр, кошумчалар президенттик бийликтин укуктарын күчөтүүгө багытталгандыгы тастыктоого түрткү болду. Конституциянын 2003-жылдагы редакциясынан кийин президенттик бийликтин 3 жолку мөөнөтү киргизилгендиги аныкталды. Илимий изилдөөдө парламенттик шайлоонун жыйынтыктары 2005-жылдагы Март окуясынын жаралышына түздөн-түз себеп болгондугун иликтөөгө шарт түздү. Натыйжада, Конституцияны тарыхый булак катары кароо менен референдум жолу менен баш мыйзамга кошумча өзгөртүүлөрдү киргизүү өлкөдөгү саясий жараяндардын курчушуна шарт жараткан көрүнүш катары каралды.

Диссертациялык иликтөөдө Жогорку Кеңеш тарабынан Кыргыз Республикасындагы шайлоолорду өткөрүү тартибин, жоболорун, жалпы принциптерин камтыган бир катар кодекстер талдоого алынды [16]. Кодекстер шайлоо компаниялары алдында толукталып, кошумчаланып, Жогорку Кеңеш тарабынан бир нече ирет кабыл алынган. Шайлоо Кодекстеринин депутаттарды, Президентти, шайлоо боюнча жалпы талаптар, шайлоочулардын укуктары, кандидаттарды сунуштоо, үгүт иштер, аларды жүргүзүү тартиби, шайлоонун жыйынтыктарын аныктоо, шайлоо округдарын түзүү боюнча негизги талаптар, укуктар көрсөтүлгөн. 1999-жылдагы Шайлоо туурасындагы кодексин өзгөчөлүгү-саясий партиялардын, кандидаттардын – шайлоо мезгилинде шайлоо фонддорун түзүү жөнүндөгү норманын киргизилиши, аталган кодексин 51-беренесинде “шайлоо фонду” туурасындагы маселе кеңири каралган [16]. Жогорудагы тарыхый документтер өлкөдөгү саясий бийликтин жүргүзгөн багыттарын талдоого алууга мүмкүндүк берди.

Экинчи топто архивдик булактарды кошууга болот. Диссертациялык эмгекти жазууда Борбордук мамлекеттик архивден эгемендүүлүк доорунун саясий тарыхын чагылдырган тийиштүү документтерди колдонууга мүмкүнчүлүк алдык. Борбордук мамлекеттик архивдин (Ф.1445, Оп.17) төмөнкү аталыштагы документтер сакталып турат: 1. Токтом №255-ХІІ 12-шайланган

Кыргыз ССР Жогорку Советинин 3-сессиясынын күн тартиби жөнүндө. Бишкек 10.12.1990ж.; 2. Мыйзам. Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына /Негизги мыйзамына/ өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө мыйзамы. №260-ХII Фрунзе 14.12.1990ж.; 3. Токтом №261-ХII “Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө” Кыргыз ССРинин Мыйзамын колдонууга киргизүүнүн тартиби тууралуу. (Бишкек 14.12.1990ж.); 4. Мыйзам. Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра түзүү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына /Негизги мыйзамына/ өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө мыйзамы. №262-ХII Фрунзе 14.12.1990ж.; Жогорудагы токтомдордо 12-шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин үчүнчү сессиясынын күн тартибиндеги маселелерди камтыган документтер сүрөттөлгөн. Маселен сессиянын күн тартибине киргизилген: “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө мыйзамдын долбоору”; “1991-жылы 12-октябрда шайлоонуу уюштуруу”, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө декларация” ж.б. маселелер камтылган. Ал эми 1993-жылдын 5-майындагы “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” Кыргыз республикасынын мыйзамына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү архивдик документтен Президенттик шайлоо боюнча айрым толуктоолор, өзгөртүүлөр туурасында маалыматтар чагылдырылган. Маселен документте: “Кыргыз Республикасынын Президенттигине талапкер өзүн колдогон шайлоочулардын 50000 кем эмес колун жыйноого тийиш деп көрсөтүлгөн [24]. Архивдик документтерден Кыргыз Республикасынын жогорку советинин президиумун “Кыргыз Республикасынын символдорунун (гимн, герб, желек) жаны үлгүсүн даярдоо” боюнча Токтомдо конкурстун шарттары, мөөнөтү туурасындагы документтерди алууга болот (фонд 1445, оп.17, ед хран. 2393). Документте

мамлекеттик символдордун үлгүсү даярдоого карата болгон негизги принциптер чагылдырлан.

Маанилүү архивдик документтердин катарына (Ф.1445,оп 17) “ Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө декларация” 15 статьядан турган документ 1990-жылы 15-декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку кеңеши тарабынан кабыл алынгандыгы белгилүү [21]. Ал эми “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө декларация” болсо “Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө декларация кабыл алынсын” деген бир эле пункттан туруп, 1991-жылы 31-августта кабыл алынгандыгы белгилүү [23].

Архивдик документтердин маанилүү бөлүгүн элдик депутаттын статусу жана Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамына өзгөртүүлөр киргизүү туурасындагы документтер болуп саналат: Ал документтер төмөнкү аталышта сакталган: (Ф.1445 Оп.17). 1. Закон 365-ХII Республики Кыргызстан О статусе народного депутата Республики Кыргызстан. Бишкек 05.02.1991г.;

Архивдик айрым документтер референдумдар, улуттук валютаны киргизүү туурасындагы маалыматтар төмөнкү документтерде сакталган: Ф.1445 Оп.17 Д.2393. //1. Закон №533 ХII Республики Кыргызстан. О референдуме Республики Кыргызстан. Бишкек. 28.06.1991г.; 2. Токтом №534-ХII “Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын колдонууга киргизүү тууралуу. Бишкек 28.06.1991ж.; 3. Токтом №553-ХII Кыргыз Республикасынын символдорунун (гимн, герб, желек), жаңы үлгүсүн даярдоо жөнүндө. Бишкек 02.07.1991ж.; Алсак, 1993-жылы июнда кабыл алынган токтомдо “Кыргыз Республикасына валюта байлыктарын алып келүү жана андан чет өлкөгө алып чыгуу боюнча кошумча эрежелерди” камтыган документте накталай рубль алып келгенде, алып чыкканда, АКШнын 50 долларынан жана анын эквивалентинен ашып кеткен сумма үчүн бажы алынат” [27] деген кошумча эреже киргизилген.

Маанилүү архивдик документтердин топтомун Конституцияга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү жана Президентти шайлоо

туурасындагы архивдик документтер болуп саналат. Ал документтер - Ф.1445 Оп.17 Д.3144. сакталып, төмөнкү аталышта сакталган: 1. Закон №22-І. О внесении изменений и дополнений в закон Кыргызской Республики “О выборах Президента Республики Кыргызстан”. Бишкек 29.09.1995г.; 2 Мыйзам №134 Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө. Бишкек 21.10.1998ж.; 3.Указ ПУ №322 “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын колдонууга киргизүү жөнүндө. Бишкек 21.10.1998ж.; 4. Мыйзам №22-І “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” Кыргыз республикасынын мыйзамына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү тууралуу. Бишкек 29.09.1995ж.; 5. Токтом №23-І. “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамын колдонууга киргизүү жөнүндө. Бишкек 29.09.1995ж. ; 6. Токтом №188-І “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын кабыл алуу жөнүндө. Бишкек 05.10.1995ж.: Маселен, “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө” аттуу документте 1998-жылдын 17-октябрында референдумда кабыл алынган Конституциянын өзгөртүлгөн, толукталган редакциясын чагылдырган документ сакталган. Ал документте 4-статьянын 1.2, жана 3.пунктарында “Кыргыз Республикасында менчиктин мамлекеттик, коммуналдык, жеке жана башка түрлөрү таанылат жана корголот”, “жер мамлекеттик, коммуналдык, жеке менчикте жана менчиктин башка түрлөрүндө болушу мүмкүн” [26] -деп редакцияланган. Демек, жогорудагы колдонулган архивдик документтер өлкөдөгү жүргүзүлгөн саясий реформалар, шайлоолор, Конституциялык өзгөрүүлөр, улуттук символдордун тарыхын чагылдырган маанилүү тарыхый булак болуп саналат.

Үчүнчү топко мезгилдүү басма сөздөрдөгү маалыматтар киргизилди. Диссертациялык изилдөө жүргүзүүдө Эгемендүү Кыргыз Республикасынын

саясий өнүгүү жараянын чагылдырган мамлекеттик басма сөз каражаттарына “Кыргыз Туусу”, “Слова Кыргызстан”, “Эркин-Тоо” газеталарына жарыяланган. Кыргыз Республикасынын бийлик бутактары тарабынан кабыл алынган токтомдор, буйруктар, мыйзамдар иликтөөгө алынды. Өзгөчө Президенттик башкаруунун киргизилиши, мамлекеттик башкаруу тутумун өзгөрүлүшү, көп партиялуулук тутумун пайда болушу, 2005-жылдагы Март окуясы тууралуу саясий мүнөздөгү маселелерге талдоолор жүргүзүлдү. Албетте, бийликтен каржыланган газеталар бийликтин жүргүзүп жаткан саясатын тастыктоо, үгүттөө менен сын көз караштагы маалыматтарды жарыялаган эмес.

Бирок, 2005-жылдын 24-Март революциясынан кийин, А.Акаевдин өлкөдөн чыгып кеткенден кийин газета өзүнүн багытын өзгөртүп, сын көз караштагы макалаларды жарыялаган. Алсак, “Кыргыз Туусу” гезитинин беттеринен Кыргызстандын саясий жараяндарына байланышкан билдирүүлөрдү, макалаларды кезиктирүүгө болот. Маселен, АКШнын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янгдын “АКШ А. Акаевге кепил боло албайт” – аттуу маеги жарыяланган. Элчи А. Акаевдин бийлик жүргүзгөн жылдарына өз баасын берип, март окуясы боюнча өз оюн билдирген. А. Акаевдин “Би-би-сиге” берген маалыматында Кыргызстандагы төңкөрүш элчи Стивен Янгдын жетекчилиги менен ишке ашты” [207] - деген билдирүүсүнө, элчи Стивен Янг мындайча жооп берген: “Тилекке каршы акыркы убактарда анын демократиялык баалуулуктарга карата ынтаа ыкласы төмөндөп кетти. Эгерде ал парламенттик шайлоонун адилет өткөрүлүүсүн камсыз кылса жана Конституциялык эрежени бузуп президенттик шайлоого барбай тургандыгын билдирсе, мындай болмок эмес. Мурдагы Президент А. Акаевдин өз элинин ишенимин жоготкондуктан улам бийликтен четтетилгендигин кандайдыр бир сырткы күчтөргө шылтоолоп жаткандыгы бизди өкүндүрөт” [207]-деп айткан. Илимий изилдөөдө 2005-жылдагы Март окуясынын себептеринин бири бийликтин эл ишениминен кеткендиги негизги себеп экендигин тактоого болду.

“Кыргыз Туусуна” газета беттеринен саясий абалга карата өз ойлорун билдирген ар кыл макалалар жарык көргөн. “Биз ак үйдү кантип алдык” “А. Акаев кандай укуктарынан ажырады”, “Боз үй революциясына берилген баа” “А. Акаевдин оң кадамы жана сол кадамы, “Революция деп атасак болот”, “Эл калыстыктан тайбайт”, - “Кыргыз революциясын Анадолу түрктөрү кандай кабыл алды” ж.б.

Маселен, Туркиянын премьер-министри Режеп Тайип Эрдоган: “Кыргызстандагы революция эң оболу кыргыз калкынын кызыкчылыгына туура келген тарыхый зор өзгөрүүлөрдү алып келди, андыктан эл жактырган бийлик менен кызматташууга даярбыз” - деген оюн билдирген [166].

Газета беттерине Конституциялык реформага карата жазылган И. Абдыразаков “Жумурунда жүгү, көкүрөгүндө туюму жокко бийлик тийбесин”, С. Жигитовдун “А. Акаев байыганда качып кетет дегенде ишенчү эмесмин” [175], Р. Ачылованын “Революциянын өңү бар, өзү кайда” [163] -деген сыяктуу саясий жараяндарга талдоо берген макалаларында анын актанып жана мактанган урааны “Кыргызстан демократиянын аралчасы”, чындыгында өз атын актай албай декларативдик, риторикалык демократиянын жергесине айланган көптөгөн батыш россиялык жана өзүбүздүн мекендештерибиз айта келет [163] -деген пикирдеги А. Акаевдин бийлигинин кемчиликтери катары баалайт.

Мезгилдүү басма сөз органдарыныны ичинен “Агым”, “Республика”, “МСН”, “Асаба” сыяктуу оппозициялык гезиттер Кыргызстандагы саясий жараяндарга карата көптөгөн макалалар, билдирүүлөр жарыяланып турган. Алардын авторлору оппозициялык маанайдагы коомдук ишмерлер, депутаттар ж.б. инсандар болушкан. Газета беттериндеги материалдар 1991-2010-жылдардагы Президенттик шайлоо, конституцияны кабыл алуу, парламенттик шайлоо, Март окуясына байланышкан кызыктуу материалдар жарыяланган.

Конституциялык реформа турасында: О. Акматов “Чтобы власть не была всласть или еще раз о конституционной реформе”, А. Баялиновдун “Есть у революции начало, нет у революции конца, Ф. Куловдун “Революцияны эл

жасады”, Ж. Сааданбеков “Кыргызстанга демократия эмес, мыйзамдуулук жетишпей турат” аттуу макалаларында, Кыргызстандагы демократиялык жараяндардын жүрүшү, Март революциясы боюнча авторлор ачык-айкын фактыларды келтирген пикирлери жарык көргөн.

Март революциясы боюнча Дж. Джунушалиев: “Революция болуш үчүн, бир топтун бийлиги экинчи топтун бийлиги менен алмашуу керек. Кыргызстанда андай болгон жок. Төңкөрүш болду”, - деп эскерет.

Төртүнчү топко интернет ресурстарын кошууга болот. Кийинки топтогу тарыхый булактар - интернет булактары. Кыргызстандагы саясий жараяндар: шайлоо, Президенттик башкаруу тутумун киргизилиши, көп партиялуулук тутумун калыптанышы, өзгөчө 2005-жылдагы Март революциясы, революциянын жылдыгына карата көптөгөн материалдарды табууга болот. Интернет булактарда кыска, ар бир окуянын жүрүшү, өрчүшү боюнча хронологиялык иреттеги материалдар жарыяланып турган. Маселен, 2005-жылдагы Март революциясы туурасында хронологиялык түрдө окуяны сүрөттөп гана койбостон, фото-интернет түрүндөгү материалдар, видео тартуулар жайгаштырылган.

Маселен, А. Токмаковдун “Четвертая годовщина “тюльпановой революции в Киргизии: факты и комментарии” [215] макаласы революциянын кантип башталганын иреттүү түрдө сүрөттөп, алгачкы элдик митингдер түштүк областтардан башталгандыгын белгилейт. Оппозиция Жалал-Абад, Ош областтарынын областтык администрацияларын басып алышып, элдик губернаторлорду дайындашканын белгилейт. 23-мартта болсо, толкундоолор Бишкек шаарында башталганын, 24-март күнү митингчилер өкмөт үйүн басып алгандыгын белгилеп өтөт.

Интернет булактарынан Март окуясынын 10 жылдыгына карата “РИА Новости” “Тюльпановая революция в Киргизии 2005” [216] аттуу билдирүүсүндө революциянын келип чыгыш себептеринин бири 2005-жылдын 27-февраль жана 13-мартындагы парламенттик шайлоонун өтүшү болгондугун,

шайлоо “кара технологияларды” колдонуу жолу менен жүргөндүгүн баса белгилеп өткөн [216].

“РИА новости” тарабынан “Сработает ли киргизский закон в других республиках региона?” [214] аттуу макала кызыгууну жаратат. Айрым массалык маалыматтардан айырмаланып “РИА новости” 2005-жылдагы Март революциясынын негизги себептеринин бири катары чет элдик мамлекеттер тарабынан кийлигишүү болгондугун белгилейт. АКШ жана европалык өлкөлөр Кыргызстандагы окуяга бир жыл мурун даярданышкан Республикада “мамлекеттик эмес уюмдардын” күчтүү очогу түзүлгөн, алардын көпчүлүгү америкалык фонддор тарабынан каржыланган” деген жыйынтыкка келген [214].

Массалык маалымат каражаттарынын ичинен 2005-жылдагы Март революциясына кайрылган бул “Азаттык” радиосу болуп саналат. “Азаттык” радиосу Март окуясынын алгачкы күнүнөн тартып, ушул күнгө чейин деле Март окуяларына байланыштуу талкууларды, илимий макалаларды уюштуруп келет. Алсак, мындай булактардын катарына “Азаттык” радиосу тарабынан уюштурулган “Деги 2005-жылы революция болду беле?” (24-март, 2020-ж); “24-Марттагы окуялар: революциябы же төңкөрүшпү? (2006-жыл, 23-март); “Март ынкылабы” ж.б. маалыматтар изилдөөгө жардам берди.

Бешинчи топтогу тарыхый булактардын катарына Статистикалык булактарды кошууга болот. Кыргыз Республикасынын улуттук Статистикалык комитети тарабынан калктын социалдык абалын, демографиялык кырдаалды, ИДП көрсөткүчтөрүн, киреше булактарын ж.б. көрсөткүчтөрдү чагылдырган маалыматтар топтому, статистикалык комитет тарабынан даярдалып өз алдынча жыйнак катары чыгарылып турат. Алардын катарына төмөнкү аталыштагы басылган тарыхый-булактык маанидеги жыйнактарды кошууга болот: «Кыргызстан в цифрах», «Социально-экономическое положение Кыргызской Республики», «Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2005-2009», «Социальные тенденции Кыргызской Республики», «Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2005-2009», «Уровень

жизни населения Кыргызской Республики 2005-2009», «Занятость и безработица» [32; 31; 28; 34] ж.б.

Диссертациялык эмгекти жазууда 1991-2009-жж. Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалын, калктын жашоо деңгээлин, жумушсуздук маселелерине талдоо берүүдө аталган статистикалык булактар колдонулду. Маселен, «Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2005-2009» [34] аттуу жыйнакта болсо, 2005-2009-жж республиканын социалдык тармагындагы түзүлгөн тенденцияларга талдоо жүргүзүлүп, статистикалык маалыматтар берилип, методологиялык түшүндүрмөлөр келтирилген. Ал эми, «Социальные тенденции Кыргызской Республики» [31] аналитикалык басылма катары эсептелинип, социалдык тармактагы 2009-жылдагы маалыматтарды мурунку жылдар менен салыштырып, 70ке жакын график жана 100дөн ашуун таблицалар көрсөтүлгөн. Аталган жыйнактагы материал боюнча 2005-2009-жылдардагы Кыргызстандагы жумушсуздук маселеси боюнча тийиштүү фактылар берилген.

Алтынчы топтогу булактарга сурамжылоо ыкмасы менен топтолгон материалдарды кошсок болот. Диссертант тарабынан Эгемендүүлүк доордун саясий өнүгүүсүнө түздөн-түз катыштыгы бар белгилүү саясий инсандар, окумуштуулар менен сурамжылоо жүргүзүлүп, Кыргызстандагы партиялардын түзүлүш тарыхы, 2005-жылдагы элдик революциянын мүнөзү, келип чыгышы туурасында маалыматтарды алууга жетиштик. Сурамжылоодо изилдөөчү тарабынан тийиштүү суроолор түзүлүп, ал суроолорго жооп алуу аракети көрүлдү. Сурамжылоо белгилүү инсандар М. Шеримкулов, А. Эркебаев, Б. Талгарбеков, Б. Орунбеков сыяктуу инсандар менен жүргүзүлдү. Белгилей кетсек, жолугуп сурамжылоо мезгилинде М. Шеримкулов, А. Эркебаевдер эгемендик доордун саясий тарыхына байланышкан маалыматтар, алардын газета-журналдарга жарыялаган интервьюлары аталган инсандар тарабынан өз алдынча эмгек катары жарыялангандыктан, алардын эмгектерине диссертациялык эмгектин тарыхнаамалык бөлүгүндө талдоо берүү аракети жасалды. Сурамжылоо мезгилинде М. Шеримкулов, А. Эркебаевдер

жарыяланган эмгектерин тартуулап, тийиштүү суроолорго жооп алуу мүмкүнчүлүгү бар экендигин билдиришти. Коомдук ишмер Б. Талгарбеков, журналист Б. Орунбековдордон сурамжылоо жүргүзүлүп, аудиого жаздырылды. Белгилүү журналист Б. Орунбеков менен болгон интервьюда 90-жылдардагы Кыргызстандагы түзүлгөн саясий уюмдар, коомдук-саясий уюмдардын түзүлүшү боюнча берген маалыматы кызыгууну жаратат. Анткени, Б. Орунбеков 80-жылдардын аягында Москва мамлекеттик университетинин студенти болуп жүргөн кезде эле Москвада окуп, иштеп жүргөн жаштардын арасында “Акыйкат” аттуу уюмдун түзүлгөндүгүн белгилеп, өзү анын уюштуруучуларынан болгондугун тастыктады. Кыргызстанда болсо алгачкы бейформал уюмдардын түзүлүшүнө токтолуп 1990-жылы январь айында Ак үйдүн алдына турак-жай маселесин көтөрүп чыккан уюмдардын бири “Ашар кыймылы” болгондугун белгилеп өттү. Ал эми Б. Талгарбеков өзүнүн берген интервьюсунда болсо 90-жылдардагы жаштар кыймылына токтолуп “Асаба” партиясынын түзгөндөрдүн башында тургандыгын белгилеп, билимдүү инсан катары А. Ормушевди жетекчиликке сунуштагандыгын эскерип өттү. Белгилей кетсек, диссертант тарабынан түзүлүп жүргүзүлгөн сурамжылоонун тексти тиркеме катары берилди.

Демек, изилдөөнүн булактык базасы кеңири, ар булак өзүнүн маалыматтуулугу, мазмуну, көлөмү боюнча айырмаланат, жалпысынан эгемендик доордогу саясий тарыхты жетиштүү сүрөттөй алат.

2.2. Изилдөөнүн методдору жана методологиясы

Изилдөөнүн объектиси: Эгемендүүлүк мезгилдин саясий өнүгүүсү.

Изилдөөнүн предмети: 1991-2010жж. Кыргызстандагы саясий процесстер. 1991-2010жж. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тармактары болгон Президенттик башкаруу тутумун киргизилиши, Элдик референдумдардын өткөрүлүшү, көп партиялуу тутумун

жаралышы, мамлекеттик саясий кризистин жетилиши, 2005-жылдын Март революциясы каралат.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизин жалпы илимий жана атайын тарыхый изилдөө методдорунун комплекси түзөт. Илимий эмгекти жазууда тарых илиминде белгилүү болгон негизги үч методко: **тарыхыйлуулук принциби** (принцип историзма); **объективдүүлүк** жана **себептүүлүк** (принцип причинность) принциптерине таянуу менен алдыга коюлган милдеттерди аткарууга аракет жасалды. Белгилүү болгондой, тарыхыйлуулук принциби – коомдогу кубулуштарды өнүгүү катары кароо менен алардын тарыхын изилдөө, предметтердин, кубулуштардын, жаралышынын конкреттүү тарыхый жагын кароо, ар бир окуянын, кубулуштун өз ара биримдигин, байланышын изилдөө талап кылынат. Мисалы, 2005-жылдагы Март окуясынын жаралышын изилдөөдө, тарыхыйлуулук принцип колдонулду. Анткени, Март окуясынын жаралышын, Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн, андагы тарыхый жараяндардын жүрүшүнүн натыйжасында келип чыккан саясий окуя, саясий факт катары каралды. Аталган окуянын жаралышы башка бир саясий жараяндын уландысы, натыйжасы, катары изилдөөгө алынды. 2005-жылга чейинки тарыхый жараяндардын башатында, 2002-жылдагы Аксы окуясы турган. Элдин бийликке карата болгон нааразычылыгы ушул окуядан башталып, 2005-жылдагы Март революциясынын жаралышына алып келгендиги тастыкталды.

Аталган эки тарыхый окуянын, жараяндын ортосундагы аралык, өтө узак убакытты камтыбайт. 2002-жылдагы Аксы окуясы, 2005-жылдагы Март айындагы элдик толкундоого түрткү болгонун тарыхый булактар далилдеп турат. Изилдөөбүздүн тарыхнаамалык бөлүгүндө белгиленгендей, окумуштуулардын дээрлик көпчүлүгү Март окуясынын келип чыгышына түздөн-түз себеп болгон тарыхый өбөлгө катары 2002-жылдагы Аксы окуясын эсептешет. 2002-жылдагы Аксы окуясын, ал тарыхый фактынын, окуяны өнүгүүсү катары кабыл алып, тарыхыйлык принцип таризинде кароого болот.

Илимий изилдөөдө тарыхыйлуулук принципти колдонууда тарыхыйлуулук принцип тарыхты конкреттүү жараян катары кароо менен анын маани-маңызы жана убактысы боюнча өзгөрүүгө дуушар болоору белгиленди. Алсак, 2005-жылдагы Март революциясынын келип чыгышын, жүрүшүн, анын натыйжаларын изилдеген, окумуштуулардын көз караштардын өзгөрүүсүнө көңүл бурулду. Анткени изилдөөчүлөр көпчүлүк мезгилде коомдон, ал коомдун институттарынан көз каранды болгондуктан, айрым көз караштар сынга алынды. Ошол эле учурда окуя боюнча жаңы маалыматтардын жаралышы менен мурунку көз караштар өзгөрүүгө дуушар болору аныкталды. Көз караштардын өзгөрүшү тарых илиминин жаңы талаптарынын негизинде 2002-жылдагы Аксы, 2005-жылы Март революциясы боюнча жаңы материалдардын табылышы менен аталган окуяларга карата берилген тарыхый баа, көз караштар, илимий тыянактар такталды.

2005-жылды Март тарыхый окуясына баа берүүдө анын мүнөзү боюнча – “окуя”, “төңкөрүш” десе, Тарыхчы Дж. Джунушалиев 2005-жылдагы Март окуясын төңкөрүш катары баалап, окуя таптардын ортосунда болгон жок. Бир тап экинчи тапты жеңген жок деп эсептеген [62]. Убакыттын өтүшү менен аталган көз караштар таптакыр өзгөрүлүп, мезгилге жараша жаңыча тарыхый баа, көз караштар жаралгандыгын тастыктадык. Тарыхый ыкмалар жана концепциялар философиялык тутумунун таасири астында өзгөрүшү ыктымал. Маселен, тарыхчы-изилдөөчү теориялык-методологиялык билимдердин негизинде окуяга, жараянга туура баа берүү максатында өткөн тарыхка карата тыянак чыгаруусу, өзгөрүүшү мүмкүн [142]. Алсак, жаңы теориялык-методологиялык талаптардын негизинде – Эгемендүүлүк Кыргызстандын саясий өнүгүүсүнө жаңыча баа берүү маселеси, коомдук өнүгүүнүн жүрүшүнө, философиялык тутумунун өзгөрүүсүнө жараша жаралышы ыктымал.

Тарыхый-илимий изилдөөнүн негизги принциптеринин бири - объективдүүлүк болуп саналат. Ар бир изилдөөчү чыныгы тарыхый фактынын негизинде тандап алган объекти анын предмети боюнча чыныгы көрүнүштү чагылдырууга, изилдөөгө милдеттүү. Илимдин тарыхый билимден айырмасы

такталган, далилденген фактыларга гана таянууну талап кылат. Албетте, ар бир тарыхчы өзүнүн көз карашына жараша, окуяларды ар кандай чагылдырат, ар кандай баа, мүнөздөмө берет. Ошол эле учурда тарых илими идеологиялык күрөштүн куралы да болуп келген [148]. Тарыхчылар мамлекеттин жүргүзүп жаткан саясатын актоо, колдоо максатында, айрым учурларда тарыхый окуяларды бурмалап берүүсү да кездешкени такталды.

Диссертациялык иликтөөдө Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында айрым тарыхчылар тигил же бул партиянын, топтун, партиянын кызыкчылыгын коргошуп, социалдык буйрукту аткарышып, тарыхый изилдөөлөрдө чыныгы болгон окуялардан четтеп кетишкендигин байкалды. Кыргызстандагы көп партиялуулуктун шартында окумуштууларга, партиянын лидерлери тарабынан социалдык буйрук берүү ыкмалары бар экендиги тастыкталды [90]. Бирок, кандай гана илимий изилдөө болбосун анын негизги максаты, өткөн тарых туурасында чыныгы, анык маалыматты берүү болуп саналат. Илимий чындыктуулукту талап кылат.

Тарыхый жараянды таанып-билүүдө объективдүүлүккө жетүү үчүн, бир катар факторлор талап кылынат: а) Изилдөөчүгө байланышпаган тарыхый булактардын болушу. б) Изилдөөчү жана коомчулук тарабынан тарыхый факт туурасында чыныгы маалыматты алууга кызыктар болушу. Аталган фактор диссертациялык изилдөөбүзгө тиешелүү көрүнүш. Кыргызстандын 1991-2010-жылдардагы саясий өнүгүүсүнүн тарыхы боюнча чыныгы тарыхый далилдерди, фактыларды алуу изилдөөчү үчүн гана эмес, жалпы эле коомчулук үчүн да кызыгууну жаратат. Объективдүүлүк принцибинин негизги компоненттеринин бири тарыхый фактыларды бурмалабай, күн мурундан даярдалган схемаларга жакындатпай, фактынын маани-маңызына таянуу аркылуу чындыкты сүрөттөө.

Тарых илиминдеги принциптердин бири - себептүүлүк. И. Д. Парфенов белгилегендей детерминизм принциби изилдөөчүгө тарыхый кубулуштардын жана жараяндардын себептери, шарттары, байланышына көңүл бурууга талап кылат [105]. Демек, тарыхый изилдөөдө объективдүүлүк принципти колдонуусу

зарыл көрүнүш. Ошол эле учурда абсолюттук түрдөгү объективдүүлүктү колдонууга жетүү мүмкүн эмес. Кандай гана объективдүү көрүнүш, саясий окуя тарабынан чагылдырылат. Чындыгында, тарыхтагы ар бир жаралган окуя, өз ара аракетте болот. Ал эми тарыхчы болсо, ар бир саясий окуянын себеп-натыйжаларын ачып берүүгө, тигил же бул тарыхый кубулуштун факторлорун түшүндүрүү зарыл.

Илимий изилдөөдөгү маанилүү жагдайлардын бири - колдонулган методдор болуп саналат. Белгилүү болгондой, илимде жалпы илимий жана спецификалык методдор бар. Тарых илиминин изилдөөсүнүн методдору жөнүндө сөз болгондо, тарыхый реалдуулукту изилдеген же болбосо, тарыхтын бардык багыттарында колдонуучу тарых илимине тиешелүү болгон методдорду түшүнөбүз. Белгилүү окумуштуу, академик, И. Д. Ковальченко өзүнүн акыркы илимий монографиясында тарых илиминдеги методдорго төмөнкүлөрдү кошот: тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык [74, 183-б.]. Белгилей кетчү көрүнүш, көрүнүктүү окумуштуунун И.Д.Ковальченконун аталган эмгегинде советтик тарыхнаамеде биринчи ирет тарых илиминин методологиялык маселелери, тарыхты изилдөөнүн методдорун системалаштырып, жогорку деңгээлде тарыхты таанып билүү объектисинин жараяндарына мүнөздөмө берилген.

Эгемендүү Кыргызстандын 1991-2010-жж.. саясий өнүгүүсүнүн изилдөөдө, биз тарабынан тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-генетикалык, тарыхый-типологиялык методдорду колдонуу зарылдыгы жаралды. Белгилүү методолог И. Д. Ковальченконун пикиринде: “илимий метод - теориялык жактан далилденген нормативдик таанып билүүчү каражат” [74] Метод - милдеттерди чечүү үчүн инструменттердин жана талаптардын жыйындысы болуп саналат. Диссертациялык эмгекти жазууда талап кылынган жогорудагы аталган методдорго токтолуп өтөлү.

Тарыхый-генетикалык метод тарыхыйлык принциптин бир бөлүгү катары - жаралуу, түптөлүү, калыптануу, өнүгүү сыяктуу кубулуштарга баа берүүгө мүмкүндүк жаратат. Тарыхый-генетикалык методдун негизинде окуянын

негизги себеп-натыйжалуулук байланышын тактоого, доорлордун шарттуу өзгөчөлүктөрү, социалдык катмарлардын өзгөчөлүктөрү, менталитетти, тарыхый жараянга катышкан инсандын жекече мүнөздүү белгилерин тактоого жардам берет. Алсак, Кыргызстандагы көп партиялуулук тутумунун жаралыш генезисин изилдеп жатып тарыхый-генетикалык методду колдонуу аркылуу гана маселени изилдөө мүмкүн экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Мисалы, диссертациялык иште изилденип жаткан саясий окуялардын бири - 2005-жылдагы Март революциясы анын себептери, натыйжалары туурасында көптөгөн пикирлер кездешет. Алардын катарына бийлик өкүлдөрүнүн көз караштары, граждандык коомдун өкүлдөрүнүн, окуяга түздөн-түз катышкандардын, чет элдик жарандар, чет элдик мамлекет башчыларынын өкүлдөрүнүн, көз караштары түрдүү маалымат булактарында жарыяланган. Окуянын чындыгын чагылдыруу үчүн, аталган коомдук өкүлдөрдүн көз караштарын, эскерүүлөрүн тарыхый-салыштыруу методун колдонуу аркылуу гана так изилдөө жүргүзүүгө аракеттендик. Бир эле тарыхый булак тигил же бул маселе боюнча так, ошол эле учурда так эмес маалыматтарды бериши мүмкүн [148]. Демек, бир эле факт боюнча түрдүү көз караштарды салыштырып, тарыхый булактагы камтылган объективдүү чындыкты чагылдыруу негизги максат болду. Эң башкысы тарыхый салыштырмалуулук методу изилдеп жаткан көрүнүш, так, бүдөмүк болгон учурда, анын кубулушунун маңызын ачып берүүгө, ал кубулушка тиешелүү болгон жалпы жана кайталанган зарыл жана мыйзам ченемдүү, ошол эле убакта бири-биринен айырмаланган көрүнүштөрдү аныктоого аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары булактык тарыхый маалыматтарга талдоо жүргүзүздө талдоо жана тарыхый салыштырма ыкмасын колдонууга аракет жасалды. Ар кайсыл архивдерден табылган тарыхый документтердеги окуяларды, илимий эмгектердеги маалыматтарды. Сурамжылоодон жыйналган билдирүүлөр менен салыштырылып изилденди. Бул ыкма тигил же бул саясий окуяны тактоого, илимий талдоо жүргүзүүгө жардам берди.

Жыйынтык:

Диссертациялык эмгектин жазуу үчүн эгемендик доордун саясий өнүгүү тарыхын чагылдырган тарыхый булактар өзүнүн маалыматтык мүнөзү, мазмуну, көлөмү, тарыхый булакта камтылган тарыхый фактылар боюнча бири-бирине айырмаланат. Алты топко бөлгөн тарыхый булактардан эгемендик доордогу саясий өнүгүүнүн тарыхы боюнча жетиштүү маалыматтар камтылып, аларга талдоо берүү аркылуу, диссертациялык эмгектин алдына коюлган максатына, милдеттерине жетүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Ал эми изилдөө ишинде колдонулган тийиштүү методдор, тарых илиминдеги принциптер изилдөө учурунда методологиялык жактан багыт берүү менен изилдөөнүн тарыхнаамалык, булакнаамалык маселесине терең талдоо берүүгө шарт түзөт.

III БАП. ӨЛКӨНҮН САЯСИЙ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

3.1. Өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал

1985-жылдын 23-апрелинде Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын кезектеги пленуму болуп, М. С. Горбачев өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн тездетүү боюнча реформаларды жүргүзүүнү сунуштап, биринчи жолу “кайра куруу” термини колдонулган [115]. Апрель пленумунан кийин СССРдин аймагында “кайра куруу” саясаты жүргүзүлө баштап, күнүмдүк турмушта “жаңылануу”, “тездетүү”, “жаныча ойлонуу” сыяктуу сөздөр күнүмдүк турмушта орун алып, өлкө демократиялык өнүгүүгө карай багыт ала баштаган. Апрель пленуму демократиялык маанайдагы коомдук жана коомдук-саясий уюмдардын жаралышына, көп партиялуулуктун түптөлүшүнө өбөлгө жараткан.

Кыргызстанда Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинде эң биринчилерден болуп демократиялык институттар жана башкаруучу коммунисттик партияга оппозициялык мүнөздөгү “бейформал” коомдук кыймылдар (клубдар, кружоктор, коомдук өзүн-өзү башкаруу комитеттери ж.б.) калыптана баштаган.

Бейформал уюмдардын эң алгачкылары дискуссиялык клубдар катары түзүлүп, анда сынчыл ой жүгүрткөн жаштар тарабынан советтик тутумун кемчиликтери жана учурдагы курч саясий, экономикалык маселелер талкууланган. Мындай клубдардын эң алгачкылары 1987-жылы борбор калаада орус тилдүү жаштар тарабынан түзүлгөн “Современник” (“Замандаш”) жана “Демос” (“Эл”) клубдары болгон. Ал эми, Ош шаарында тарыхчы Т. Бакир уулу “Стрелы Азии” дискуссиялык клубун уюштурган. Аталган уюмдарда өткөрүлгөн дискуссиялар республиканын коомдук турмушунда чоң резонанс жаратып, Кыргызстан жаштарынын саясий көз карашынын, атуулдук позициясынын демократиялык баалуулуктардын негизинде калыптанышына, улуттук аң сезиминин өсүшүнө олуттуу салым кошкон.

Өлкөнүн саясий тутумун реформалоо багыты СССР эл депутаттарынын кезексиз чакырылган III съездинде 1990-жылдын 14-мартында башталган. Анда “СССРдин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жана СССРдин Президентинин кызмат ордун түзүү жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынган. Мыйзам боюнча мамлекеттик жогорку кызмат катары президенттик башкаруу киргизилген, Конституциядан, “КПСС совет коомунун саясий тутумунун ядросу...” деп каралган 6-берене алып салынган жана көп партиялуулук жөнүндөгү жобо киргизилген. Кабыл алынган мыйзамга ылайык, мамлекет башчысы катары президенттик кызмат орундун киргизилиши Жогорку кеңештин ыйгарым укуктарын бир топ чектесе, Конституциядан 6-берененин алынып салынышы жана көп партиялуулуктун киргизилиши Коммунисттик партиянын жеке бийлигине олуттуу сокку урган.

Өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөр советтик мамлекеттик тоталитардык саясий тутумун жоюуга кеңири жол ачып, өбөлгө жараткан. Эл депутаттарынын III съезди СССРдин биринчи Президентин шайлаган. Президент болуп М. С. Горбачев шайланган. Коомдун экономикалык тутумунда да олуттуу өзгөртүүлөр болгон. Башкысы, менчик тутумундагы мамлекеттин монополиялык укугу жокко чыгарылган. Коллективдик менчиктин жаңы түрлөрү катары - арендалык жана акционердик менчиктер киргизилген.

Мыйзам менчиктик мамилелер тутумундагы союздук мамлекеттин монополиялык укугун чектөөгө укуктук негиз түзгөн. Мамлекеттик менчик мыйзамга ылайык эми: жалпы союздук менчик, союздук, автономиялык республикалардын менчиги, автономиялык областтардын, автономиялык округдардын жана административдик-аймактык бирдиктердин менчиги деп бөлүнгөн [112, 243-б]. Албетте, бул реформалар бир жагынан улуттук республикаларга карата адилеттүүлүктү калыбына келтирсе, экинчи жагынан борбор менен республикалардын ортосундагы саясий укуктук, карама-каршылыкты күчөткөн. Борбордон качуу кыймылын (центробежные силы) жараткан. Улуттар аралык келишпестиктер, түшүнбөстүктөр жаралган.

1989-жыл Кыргызстанда жалпы союзда жүргөн саясий жараяндардын таасири астында антикоммунисттик жана антисоциалисттик, ошондой эле, улуттук маанайда түзүлгөн коомдук уюмдардын жаралышы менен белгилүү. 1989-жылдын жаз айларында ушундай маанайдагы “Мемориал” тарыхый-агартуучулук коому уюшулган. Ушул эле жылдын июнь айында коомдун уюштуруу (учредительный) курултайы өтүп, анда уюмдун уставы кабыл алынып, жетекчилери шайланган. “Мемориал” тарыхый-агартуучулук коому өзүнүн негизги максаты катары: сталиндик репрессиялардын курмандыктарынын эстелигин түбөлүккө калтыруу, сталиндик рецидивге каршы күрөшү, ошондой эле “бүт саясий жана экономикалык кыйынчылыктарга күнөөлү” деп эсептелинген социалисттик түзүлүштү тынымсыз сындоо маселелерин кабыл алган. “Мемориал” коому кийинки жылдардагы улуттук жана антикоммунисттик багыттагы бир катар өз алдынча студенттик уюмдардын түзүлүшүндө чоң роль ойногон.

Жаңыдан түзүлгөн уюмдардын ишмердүүлүгү КПССтин идеологиясынын багытында жүргөндүгүн, алардын коомдук аң-сезимди калыптандыруудагы орду алсыз болгон. Алар массалык колдоого ээ болбогон. Алгачкы саясий уюмдар орус тилдүү болгондуктан, бул уюмдардын коомдук жашоодогу орду белгилүү деңгээлде чектелүү болгон [194, 214-215-бб.]. Мындай тариздеги уюмдар борбор калаадан башка аймактарда да түзүлгөн. Мисалы, Ош шаарында (“Стрелы Азии”), бирок алардын бири-бири менен байланышы болгон эмес жана алар туруктуу иш алып барышпаган. Кийинчерээк талаш-тартыш клубдар “бейформал” кыймылдардын негизги формасы катары ишмердүүлүктөрүн токтотушкан. Анткени, союздагы жана республикадагы саясий кыймылдар жаңы деңгээлге чыккан. Калктын саясий активдүүлүгү олуттуу өскөн. Эми кыргыз улуттук кыймылы күч ала баштаган. Жаңы түзүлгөн улуттук маанайдагы бирикмелер жана кыймылдар улуттук маданиятты кайра жаратуу жана өнүктүрүү, улуттук тил, кыргыз жаштарынын социалдык абалы сыяктуу маселелерди өздөрүнүн негизги талабы катары көтөрүп чыгышкан.

1989-жылды массалык демократиялык кыймылдардын өнүгүүсүндөгү бурулуш жыл катары кароого болот. Өзгөчө жаштардын саясий активдүүлүгү кескин жогорулаган. Демократиялык кыймылдар уюшкан мүнөздө болгон. Эгерде буга чейин мындай кыймылдар жана уюмдар республиканын ичиндеги шаарлардын чегинде гана түзүлүп, иш алып барышса, эми Кыргызстандан сырткаркы аймактарда да түзүлө баштаган. Мисалы, Ленинград (азыркы Санкт-Петербург) жана Москва шаарларында кыргыз жаштары (негизинен студенттер) өздөрүнүн коомдорун түзүшкөн. Алар Ленинград шаарында уюшулган “Ак кеме” жана Москва шаарында түзүлгөн “Акыйкат” студент кыргыз жаштарынын коомдору болгон. “Акыйкат” уюму Москва мамлекеттик университетинде окушкан студенттердин демилгеси менен түзүлгөн. Аталган уюмду түзүүчүлөрдүн бири Б. Орунбеков болгон [102]. Ошол жылдары Москва, Ленинград шаарларында окуган кыргыз жаштарынын басымдуу бөлүгү аталган коомдордун мүчөлөрү болушкан. “Ак кеме” жана “Акыйкат” коомдорунун жыйындарында кыргыз жаштары кыргыз элинин каада-салттарын, маданиятын, тилин сактоо жана өнүктүрүү, ошондой эле, учурдагы Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык абалына байланышкан курч проблемаларды кызуу талкуулап турушкан. Кыргыз жаштарынын күчү менен Москва, Ленинград шаарларында бир катар маданий иш чаралар уюшулуп, өткөрүлгөн. Мына ушул окуялар жана Прибалтика республикаларындагы элдик-демократиялык революциялар Кыргызстанда социализмден баш тартууну талап кылган демократиялык кыймылдардын жогорулашына чоң таасирин тийгизген.

Акырындап Кыргызстанда социалдык жана улуттук чыңалуу өтө күчөгөнүн белгилөөгө болот. Совет мезгилинде айыл кыштактардан шаарга иштегени келген, же шаардан окууну бүтүп, ушул жерде иштеп калган кыргыздардын басымдуу бөлүгү жылдап, кээде өмүр бою да өздүк менчик турак жайына ээ боло албай, батирден-батирге көчүп жашап келишкен. Ал эми шаарга иштегени келген кыргыз жаштарына жеке менчик турак жай жок болгон. Совет мезгилинде көп жылдар бою өкүм сүрүп келген социалдык

адилетсиздик, кайра куруу жылдарындагы коомдук турмушту демократиялаштыруу, айкындуулук шарттарында кыргыз жаштарынын аң сезимин ойготкон. Жеке менчик үй куруу үчүн шаардын (Фрунзе, Ош) чет жактарынан жер тилкесин берүүнү талап кылган кыргыз жаштарынын массалык кыймылы башталган. Республиканын партиялык жетекчилиги бул курч олуттуу маселени ыкчам чече алган эмес. Натыйжада, кыргыз жаштары борбор калаанын жака белинен жеке менчик турак жай куруу үчүн жер тилкелерин өз алдынча басып алууга өтүшкөн. Бул окуя кыргыз жаштары менен республиканын жетекчилигинин ортосундагы карама-каршылыкка алып келген. Маселе кыргыз жаштарынын пайдасына чечилген. Алгачкы кадам кыргыз жаштарынын партиялык жетекчиликтин үстүнөн болгон биринчи жеңиши болгон. Мындай кырдаал, кыргыз жаштарын, массалык демократиялык кыймылдардын лидерлерин шердентип, алардын саясий активдүүлүгүнүн андан ары өнүгүшүнө түрткү берген [46, 32-б].

Борбор калаадагы стихиялык мүнөздө башталган кыргыз жаштарынын кыймылы акырындап уюшкан формага өтө баштаган жана “Ашар” коому түзүлгөн. 1989-жылдын 15-июлунда баштапкы 32 топтон 250 делегат катышкан анын Уюштуруу конференциясы өтүп, уюмдун Уставы кабыл алынып, башкаруучу органдары: Кыймылдын кеңеши (төрагасы Ж. Усупов) жана аткаруу комитети (төрагасы Ж. Жекшеев) шайланган [59, 87-б].

Бийлик тарабынан “Ашар” коомунун мүчөлөрүнө көптөгөн кысымдардын жасалышы кыймылдын саясатташуусуна түрткү берген. Ашардын лидерлери республиканын аймагынан сырткары жактагы демократиялык кыймылдар менен байланыш түзүүгө жетишишкен. Алардын саясий аң-сезиминин өсүшүнө жана саясий активдүүлүгүнүн жогорулашына чоң салым кошкон. Мисалы, алар, Ленинград (Санкт-Петербург), Челябинск, Вильнюс шаарларында өткөн Демократиялык уюмдардын аймактар аралык ассоциациясынын (МАДО) конференцияларына катышып келишкен [107, 93-94-бб.]. Кийинчерээк, “Ашар” коомунун мүчөлөрүнүн ортосунда саясатташууга багыт алган жана саясатка аралашууну каалабаган жиктешүү жүргөн. Коомдун саясий канатынын лидери

Ж. Жекшеев болуп калган. Бийлик тарабынан аны куугунтуктоо уланып, атүгүл, “болбогон шылтоо” менен кылмыш иши да козголгон. Бийликтегилер коомдун лидеринин башка республикалардагы демократиялык уюмдардын конференцияларына катышуусун “криминал” катары кабыл алышкан [44, 89-б]. Кыргызстанда курамынын басымдуу бөлүгү титулдук улуттун өкүлдөрү болгон эң алгачкы массалык коомдук бирикме “Ашар” коомдук бирикмеси болгон. Алардын жүргүзгөн иш-аракеттери менен республиканын коомдук-саясий кырдаалына, коомдук-саясий турмушту демократиялаштырууга олуттуу таасир эткен.

1990-жылды республикадагы демократиялык кыймылдардын өнүгүүсүндөгү жаңы мезгил катары баалоого болот. Бул жылы жаштар кыймылынын демократиялык күрөшүнүн жаңы ыкмасы - массалык митингдер уюшула баштаган. Мисалы, 1990-жылынын 25, 26-январында өкмөт үйүнүн алдында 4 миңге чукул адам катышкан жаштардын массалык митинги өткөн. Митингчилер жаштардын социалдык шартын жакшыртуу, тышкы миграцияны токтотуу, кыргыз тилинин функцияларын кеңейтүү ж.б. талаптарды коюшкан. Ошол эле учурда, бир катар улутчулдук маңыздагы ураандар да болгон. Бирок, митингде чыгып сүйлөгөндөрдүн жакшы иштелген так, даана программасы болгон эмес [47, 32-33-бб.]. Бийликтегилер митингди мыйзам рамкасында кармап калууга жетишкен менен, андагы ачык көтөрүлгөн антикоммунисттик ураандарга, республиканын жетекчилигин бийликтен кетүүсүн талап кылган талаптарга тоскоолдук кыла албай калган. Көп өтпөй, бул ураандар, талаптар жалпы элдик колдоого ээ болгон. Бул, окуялар, Кыргызстандагы партиялык-советтик башкарууга каршы турган улуттук жана демократиялык күрөштүн жаңы баскычына өткөндүгүнөн кабар берген.

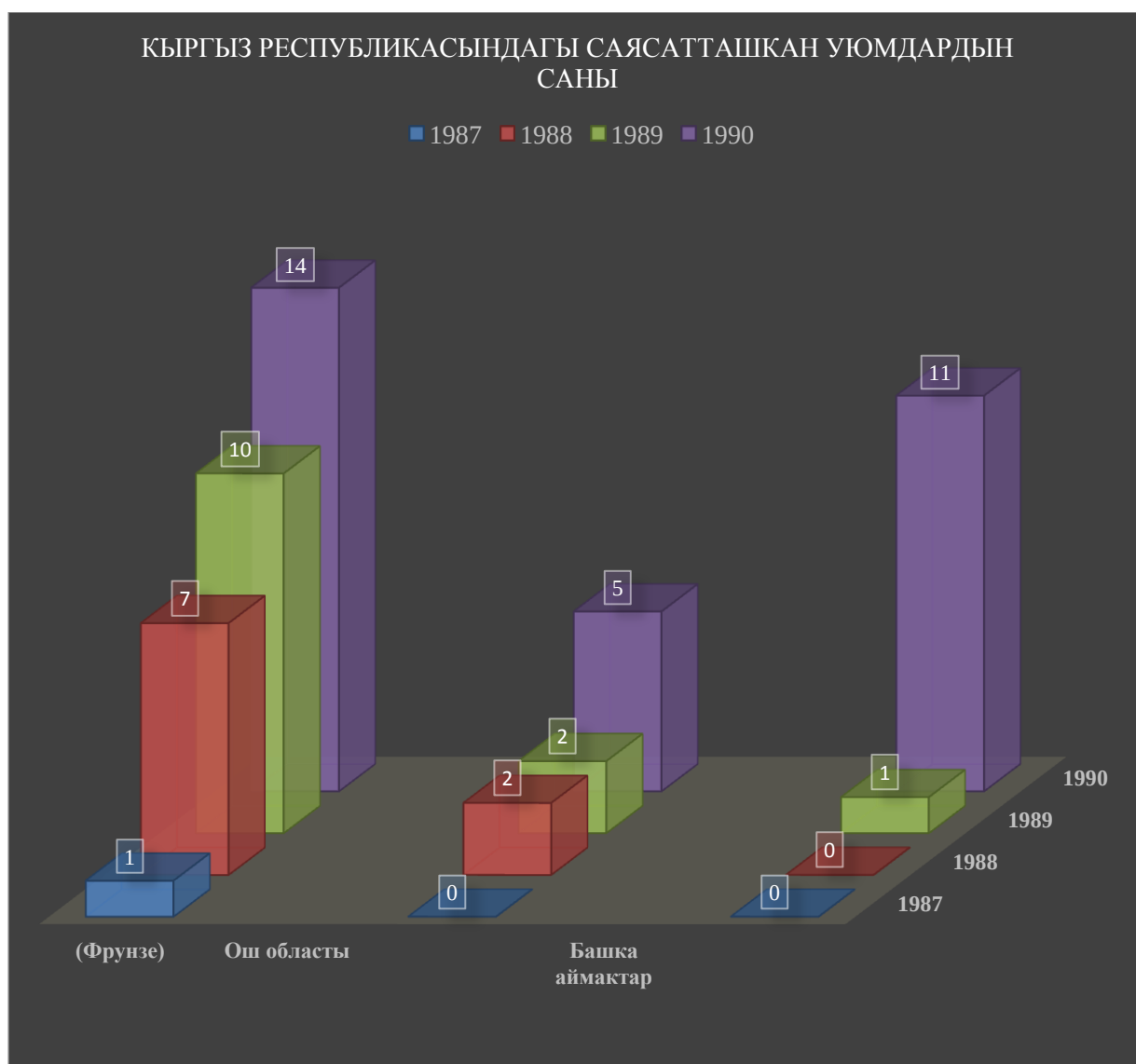
Массалык митингдердин натыйжасы - улуттук-демократиялык маанайдагы “Асаба” жана “Атуулдук демилге” сыяктуу саясий кыймылдардын түзүлүшүнө алып келген [171, 52-б]. 1990-жылдын апрель айында түзүлгөн “Асаба” улуттук демократиялык кыймылынын негизги талаптары: коомдук турмушту демократиялаштыруу, калктын түпкүлүктүү жана башка топторунун

жашоосунун социалдык-экономикалык абалын теңдештирүү, мектептерде жана мектепке чейинки мекемелерде кыргыз тилин окутууну жайылтуу, улуттук жумушчу табын калыптандыруу ж.б. болгон. Кыймылдын башкаруучу органдары - Кеңеш жана аткаруу комитети болгон.

Мындан сырткары саясий мүнөздөгү бир катар союздар, улуттук уюмдар, саясий партиялар түзүлгөн. Мисалы, Жалал-Абад шаарында шаардык интеллигенция тарабынан Демократиялык союз, Токмок шаарында - «Адилет» улуттук уюму, Майлы-Суу шаарындагы электролампа заводунда иштеген техникалык интеллигенция тарабынан “Майлы-Сай шаарынын кыргыз демократиялык партиясы” түзүлгөн. Программалык документинде жазылгандай, аталган партия өзүнүн негизги максаттары катары: “... Мекенди коргоо жана кайра жаратуу, анын коомдук түзүлүшүн жалпы демократиялык негиздерге таянып кайра куруу, адам укуктарынын Декларациясынын жоболоруна дал келген, көп партиялуулукка негизделген демократиялык укуктук суверендүү мамлекетти түзүү” [184, 20-б] идеяларын жарыялаган. Ошондой эле, улуттук демократиялык багыттагы уюмдар Ош, Чолпон-Ата, Кара-Балта, Талас шаарларында, атүгүл, Кемин, Базар-Коргон сыяктуу райондордун аймактарында да түзүлүп, иш алып баргандыктарын изилдөөчү З. Галиева өз китебинде белгилейт [59, 90-б]. Бирок ал уюмдардын аталыштары белгисиз бойдон калган. Ал эми, В. Пономарев болсо өз китебинде алардын өсүү динамикасынын диаграммасын төмөнкүчө берген:

Диаграмма: №1 [107].

Кыргызстандагы саясатташкан уюмдардын саны

Мына ушундай коомдук демократиялык уюмдардын саясий активдүүлүгүнүн өсүшү, ишмердүүлүгүнүн масштабынын кеңейиши 1990-жылы “Кыргызстан” демократиялык кыймылынын түзүлүшүнө алып келди. Ошол жылдардагы Кыргызстандын саясий турмушундагы демократиялаштыруу жараянынын өнүгүүсүндөгү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгондугун белгилемекчибиз.

1990-жылдын жай айларында, бул мезгилге карата Кыргызстандын аймагында иштеп турган бир катар коомдук бейформал уюмдардын саясий биригүүсүнүн натыйжасында “Кыргызстан” демократиялык кыймылы (КДК) түзүлгөн, ага 22 бейформал уюмдардан 301 делегат катышкан, анын Уюштуруу конференциясы, июнь айында Бишкек шаарында өтүп, КДКнын Кеңеши жана

Башкармалыгы түзүлгөн. Т. Тургуналиев, К. Акматов, Ж. Жекшеев, Т. Дыйканбаев, К. Матказиевдер теңтөрага болуп шайланышкан [42, 8-б]. Негизинен, КДКга жалпы 30дан ашык уюм бириккен [135]. 3. Джаныбекованын пикири боюнча бул мезгилде КДК өз курамына 10 миңден ашуун адамды бириктирген, алардын 50%ы Бишкекте жашагандар болгон [171, 53-б]. КДКнын түзүлүшүн, бир жагынан, республиканын жетекчилигинин демократиялык жараяндарга колдон келишинче жасап жаткан бут тосуулары, саясий, социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдөгү алардын ыкшоолугу, күн тартибиндеги курч маселелерди чечүүгө жөндөмсүздүгү, өзгөчө Ош жана Өзгөн кандуу окуяларына жол бергендиги, экинчиден, республиканын ар кайсы аймагында түзүлүп, иш жүргүзүп жаткан бейформал уюмдардын ишмердүүлүгүн бириктирүү зарылдыгы шарттаган. Бул абал, кыймылдын программалык документинде КДКнын жаралышы эң ириде, “бийлик структураларын демократиялаштыруу боюнча эч кандай кадамдардын жасалбай жаткандыгы, административдик башкаруунун сакталышы, коомдук жашоодогу жаңы көрүнүштөргө консервативдик мамиле, “төмөнкүлөрдүн” пикирине текебер кароо, сынды кабыл албоо, сөз эркиндигинин чектелүүсү, түпкүлүктү калктын көйгөйлөрүндө чечилбегендиги менен түздөн-түз байланыштуу” [137, 20-б] деп жазылган.

Аталган массалык кыймылдардын активдүү бөлүгү өздөрүнүн уюмдарын түзө башташкан. Алар: түндүктө-«Ашар» кыймылы, ал эми, түштүктө-«Ош аймагы» жана «Кыргызстандын улуттук демократиялык фронту», ошондой эле, өзбек улутунун өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн “Адолат” уюмдары болгон. Бул албетте, өлкөдө башталган кайра куруу жараянынын элдердин улуттук аң-сезимин ойготкондугунун таасири эле. Ар бир улут, анын ичинде кыргыз улуту да улут тагдыры, анын азыркы дүйнөдөгү орду жөнүндө жаңыча ой жүгүртө баштаган. Улуттук кайра жаралуу башталган. Бирок, бул жараян бирдей, оң мааниде гана өнүкпөдү, тилекке каршы, кээде ал улутчулдук, улуттук сезимдери менен коштолду. 1990-жылы Ош, Өзгөн коогалаңдарынын келип чыгышы, биринчиден, белгилүү деңгээлде жогорудагы “Ош аймагы” жана

“Адолат” коомдорунун, улуттар аралык мамилеге жоопкерсиз мамиле жасаган өзбек улутунун өкүлдөрү болгон айрым бир белгилүү адамдардын ишмердиги менен байланышкан.

1990-жылдын 1-апрелинде “Ош аймагы” бейформал коому түзүлгөн. Анын негиздөөчүсү К.Бектемиров болгон [111, 9-б]. “Ош аймагынын” программалык документтеринде кыргыз атуулдарынын конституциялык укуктарын иш жүзүнө ашыруу, жерсиз жүргөндөрдү жер менен камсыз кылуу, социалдык маселелерин чечүү сыяктуу жакшы максаттар коюлган.

Өзүнүн башкы милдети катары кыргыз жаштарына турак-жай куруу үчүн жер тилкесин алып берүүнү көздөгөн “Ош аймагы” коомунун лидери К. Бектемиров жер алууну каалагандардан арыз чогулта баштаган. Тез эле арыз бергендердин саны 5 миңге жеткен. “Ош аймагынын” жетекчилери 23-апрель күнү обкомдун биринчи катчысы Ү. Сыдыковго жана облаткомдун төрагасы Ж. Бекболотовдор турак-жай куруу үчүн жер тилкесин берүү маселесин талкуулоо өтүнүчү менен кайрылышкан. Бирок областтын партиялык жана мамлекеттик жетекчилиги тарабынан бул кайрылууларга эч кандай жооп болбогон. Эгерде, ошол күндөрү областтын жана республиканын жетекчилиги бул маселеге тийиштүү маани берип, кыргыз жаштарынын талаптарын сүйлөшүүлөр аркылуу ыкчам чечкенде, каргашалуу Ош, Өзгөн коогалаңы болбойт эле.

1990-жылы Ош, Өзгөн шаарларында болуп өткөн улуттар аралык коогалаңдар, ошол учурдагы республиканын, областтын партиялык жана мамлекеттик жетекчилери тутунган советтик ыкма менен башкаруунун терс жактарын ачыктап, алардын кыйын кырдаалдарда башкарууга жөндөмсүз экендигин көрсөттү жана советтик саясий түзүлүштү алмаштыруу маселесин күн тартибине койду. Мындай көрүнүш Республикадагы советтик саясий түзүлүштүн алсырап, жөндөмсүз болуп бараткандыгынын ачык көрсөткүчү эле. Ошол эле учурда түндүктөгү массалык демократиялык кыймылдардан айырмаланып, көп кан төгүлгөн улуттар аралык кагылышуунун борборунда болуп калган “Ош аймагы” бейформал коому оор кырдаалда өзүнүн саясий жөндөмсүздүгүн көрсөтүп, ишмердүүлүгүн токтотууга аргасыз болгон.

Ошондой эле, тарыхый булактарда кыймылдын негизги максаттары катары: демократиялык, укуктук, көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүү, кыргыз элин, анын улуттук сезимин ойготуп, өзгөчөлүгүн кайра жаратуу, республиканын партиялык жетекчилигин бийликтен кетирүү, коомду демократиялаштыруу маселелери коюлган [135, 94-б]. Республиканын партиялык жетекчилигин кетирүү талабынын коюлушу программалык документте: “Туура эмес постулаттарга (борборлоштурулган пландуу чарба жүргүзүү, бир партиялык түзүлүш, өндүрүш каражаттарына коомдук менчик ж.б.) негизденген компартия экономикада, улуттар аралык мамилелерде жана адамдардын социалдык абалында курч кырдаалдардын топтолушуна алып келди. Ал экономикалык жана улуттар аралык карама-каршылыктар чырмалышкан Ош трагедиясында ачык көрүндү” [135, 94-95-бб.] деп түшүндүрүлгөн.

Белгилөөчү жагдай, ушул эле аралыкта Кыргызстандын жогорку партиялык жетекчилердин ортосунда демократиялык жана консервативдик маанайдагы күчтөрдүн идеологиялык жиктешүүсү жүргөн. Демократиялык күчтөр республиканын саясий тутумун реформалоону, президенттик башкарууну киргизүүнү, бийликтин бутактарын бөлүштүрүүнү талап кыла башташкан.

Бирок, тилекке каршы А. Масалиев башында турган консервативдик маанайдагы партиялык номенклатура коомдук-саясий кырдаалдын олуттуу өзгөрүүгө дуушар болгонуна маани бербей, президенттик башкаруунун киргизилишине катуу каршылык көрсөтүшкөн. Бирок, союздун аймагындагы саясий окуялардын өнүгүшү, айрым республикалар тарабынан (Армения, Грузия, Азербайжан, Өзбекстан ж.б.) президенттик башкаруунун киргизилиши, коомчулуктун, демократиялык күчтөрдүн (КДК) жана демократиялык маанайдагы депутаттардын талап кылуусу, ошондой эле республикада мыйзамдуулукту жана тартипти бекемдөө зарылдыгы кыргыз парламентин президенттик башкарууну киргизүү маселесин кароого мажбур кылган. Натыйжада Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин кезексиз чакырылган II

сессиясы 1990-жылдын 24-октябрында “Кыргыз ССРинде президенттик кызматты киргизүү жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынып, ага ылайык, 27-октябрь күнү атаандаштык негизде Кыргызстандын тунгуч президентин шайлаган. Республиканын президенти болуп, ал мезгилде көпчүлүккө али анчейин белгилүү боло элек А. Акаев шайланган [140, 124-б]. Президенттик башкаруунун киргизилиши советтик саясий түзүлүштү жоюуга кеңири жол ачкан жана ага артка кайткыс мүнөз берген. Бул багыттагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө Кыргызстандын жалпы демократиялык кыймылдары да өздөрүнүн туруктуу саясий билдирүүлөрү менен колдоо көрсөтүшкөн.

Диссертацияны жазууда колдонулган архивдеги тарыхый булактарга таянып 90-жылдардын башындагы өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаалга төмөнкүдөй **жыйынтык чыгарылды:**

- Өлкөнүн саясий түзүлүшүн реформалоого карай багыт алуу 1985-жылдагы апрель пленумунан кийин башталып, демократиялык маанайдагы алгачкы бейформал уюмдар Москва, Санкт-Петербург шаарларында окушкан студенттердин арасында пайда болгон. Бейформал уюмдардын түзүлүшүнө ошол кездеги борбордо жарала баштаган коомдук-саясий кырдаал, өзгөчө Прибалтика республикаларындагы “демократиялык маанай” түрткү болгон.

- Борбордо түзүлгөн бейформал уюмдардын негизги программалары улуттук тилди, тарыхты, тереңдетип билүү маселеси актуалдуу экендигин күн тартибине кое башташкан.

- Өлкөдөгү, Кыргызстандагы саясий, социалдык-экономикалык реформалардын жай жүрүшү, курч проблемаларды чечүүдөгү жогорку партиялык номенклатуранын чечкинсиздиги жана ыкшоолугу массалык демократиялык кыймылдардын саясий ишмердүүлүгүнүн жогорулашына алып келген.

- Кыргызстанда Ош, Өзгөн аймактарындагы улуттар аралык кандуу кагылыш (1990-ж.), “Кыргызстан” демократиялык кыймылынын түзүлүшү (КДК) республиканын саясий түзүлүшүн реформалоону тездетүүгө, партиялык жетекчиликтин бийликтен кетүүсүнө өбөлгө жараткан.

- СССРде (март, 1990-ж.), Кыргызстанда (октябрь, 1990-ж.) президенттик башкаруунун киргизилиши советтик тоталитардык саясий түзүлүштүн жоюлушуна кеңири жол ачып, эгемендүүлүктүн доордун башталышын шарттаган.

3.2. Президенттик башкаруунун киргизилиши

Кыргыз Республикасынын өз эгемендүүлүгүн алышы кайра куруу жылдарындагы саясий реформалар жана алардын жыйынтыгы алып келген СССРдин кулашы менен түздөн-түз байланышкан. Айрыкча 1990-жылдын март айында өткөн СССРдин эл депутаттарынын III съезди чоң роль ойногон. Анда Президенттик башкаруу киргизилип, Конституциядан КПСС жөнүндөгү 6-берене алынып салынган жана көп партиялуулук киргизилген. Бул саясий реформалар советтик тоталитардык саясий системанын пайдубалы болгон КПССтин бийликтен кетүүсүн жана СССРдин кулашын тездетип, улуттук республикалардын өз эгемендүүлүктөрүнө жетишүүсүнө кеңири жол ачкан. 1990-жылдын 26-апрелинде кабыл алынган "СССР Союзу менен федерациянын субъектеринин ыйгарым укуктарын аныктоо жөнүндөгү" жана ушул эле жылдын 25-майында кабыл алынган "Өлкөнүн экономикалык абалы жана башкарылуучу рыноктук экономикага өтүүнүн концепциясы жөнүндөгү" СССРдин мыйзамдары союздук республикалардын эгемендүүлүктү алуу багытында өнүгүшүнө укуктук өбөлгө жараткан. Анткени, бул мыйзамдар союздук республикаларга экономикалык жана маданий маселелерди өз алдынча чечүү укугун берген. Ушул факторлордун таасири менен Кыргызстанда 1990-жылдын жаз айларынан баштап эле, кремлдин тыкыр көзөмөлүнөн чыгуу, эгемендүүлүктү алуу аракеттери башталган. Мындай аракеттер Кыргызстанда калыптана баштаган демократиялык күчтөрдүн ишмердүүлүгүнө жана 1988-жылдын акыркы айларында кабыл алынган демократиялык альтернативалык шайлоо системасын киргизген жаңы мыйзамдарга байланыштуу жаралган.

1990-жылдын 25-февралында Кыргызстанда 12-чакырылыштагы Жогорку Кеңешке эң биринчи альтернативалык демократиялык шайлоо өткөн. Өзүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжасында эгемендүү Кыргызстандын тарыхында “легендарлуу парламент” деген сыймыктуу аталышка ээ болгон бул Жогорку Кеңеште эки саясий агым пайда болгон. Биринчиси, консервативдик, же партиялык-номенклатуралык. Бул канатта депутаттардын басымдуу көпчүлүгү болгон. Экинчиси, демократиялык, бул агым аз санда болуп, ага алгач 10дон ашпаган депутаттар кирген [137, 44-б].

Кыргыз ССРинин 12-чакырылыштагы Жогорку Кеңешинин биринчи сессиясы 1990-жылдын 10-15-апрелинде өткөн. Ж.Сааданбековдун пикири боюнча Жогорку Кеңештин жыйынында демократиялык маанайдагы депутаттар (алардын аз болгондугуна карабастан) авторитаризмге каршы эң алгачкы жолу ачык чыгып сүйлөшүп, өз ойлорун тайманбастан айткан. Мисалы, депутаттар Ө. Текебаев жана К. Акматовдор сессиянын күн тартибине ошол учурдагы чоң саясий мааниси бар маселелерди - улуттук көз карандысыздыкты алуу, республикада Президенттик башкарууну киргизүү жөнүндөгү маселелерди киргизүүнү сунушташкан [112, 336-б]. Бирок, Жогорку Кеңештин жыйыны А. Эркебаев белгилегендей, “Чексиз мыйзамсыздык жана партиялык-номенклатуралык үстөмдүк кылгандыктан” [137, 3-б] сунуш кылынган маселелерге көңүл бурулбай, сессия Кыргызстан Компартиясынын биринчи катчысы, Жогорку Кеңештин төрагасы А. Масалиев (ал жыйындын төрагасы болгон) каалагандай багытта өткөн. Ошентсе да, республиканын эң жогорку мыйзам чыгаруу органы - Жогорку Кеңештин сессиясынын мурдагы жыйындардан кескин айырмаланган кырдаалда өтүшү, бир жагынан, партиянын жеке бийлигинин пайдубалында жарака кеткендигин көрсөтсө, экинчи жагынан, бийликтин жогорку тепкичинде демократиялык күчтөрдүн жарала баштагандыгы ачык сезилген.

Ошентип, Кыргызстандын эгемендүүлүгүн алуу маселеси демократиялык маанайдагы депутаттар тарабынан 1990-жылдын жаз айларынан баштап эле көтөрүлө баштаган.

1990-жылы Союздун аймагында болуп өткөн окуялар (Прибалтика республикаларынын толук суверендүүлүгүн жарыялашы), Ош, Өзгөн кандуу коогалаңы республикадагы демократиялык күчтөрдүн, анын ичинде Жогорку Кеңеште демократиялык маанайдагы депутаттарынын радикалдашуусун шарттаган жана партиялык жетекчиликтин кадыр-баркын болуп көрбөгөндөй кетирген. Советтик саясий системанын өлкөнү кыйын абалдан алып чыгууга жөндөмсүздүгүн көрсөткөн. Бирок, партиялык жетекчилик көшөргөн каршылыгын уланта берген.

Мына ушундай кырдаалда Жогорку Кеңештин радикалдык маанайдагы 114 депутаты 1990-жылдын 18-сентябрында “Советская Киргизия” газетасына өздөрүнүн кайрылуусун жарыялашкан. Анда республикада түзүлгөн саясий оор кырдаалдан чыгуунун чаралары сунушталган:

1. Президенттик башкарууну киргизүү;
2. Президентке жана Жогорку Кеңештин төрагасына жалпы элдик тике шайлоолорду өткөрүү;
3. Атуулдук тынчтыкка жана ынтымакка жетишүү;
4. Менчиктин көп түрдүү формаларын жана тең укуктуулугун орнотуу.

Бул депутаттык демократиялык күчтөрдүн өлкөнүн саясий түзүлүшүн реформалоо багытындагы аракеттери кийинки күндөрү уланып, ушул эле жылдын 22-30-октябрында өткөн Жогорку Кеңештин кезексиз чакырылган экинчи сессиясында Кыргызстанда Президенттик башкарууну киргизүү маселесин атайы кароого жетишишкен. Сессияда демократиялык маанайдагы депутаттар аталган маселе боюнча партиялык-номенклатуралык консерватордук топтун каршылыгын жеңип чыгышкан жана 24-октябрда сессия “Кыргыз ССРинде Президенттик кызмат орунду киргизүү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Баш мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү” мыйзамды кабыл алган [2]. “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын жогорку Совети токтом кылып,

ал токтомдо Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо 1990-жылдын 27-октябрында белгиленген [22].

Республикада президенттик институттун түзүлүшү союздук мамлекет кулаган кырдаалды эске алганда реалдуу көз карандысыздыкты алуу жолундагы эң маанилүү кадам болгон. Ошондой эле, Кыргызстанда президенттик институттун киргизилиши: биринчиден, партиялык жетекчилик бийликтин бардык бутактарын (мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот) тыкыр көзөмөлдөп турган советтик бир партиялуу саясий бийликтин аякташын, экинчиден, мамлекеттик бийликтин партиялык структурадан бошонуусун, үчүнчүдөн, союздук жана республикалык бийликте түзүлгөн боштукту жоюуну, төртүнчүдөн, чыныгы мамлекеттик суверенитетке жана көз карандысыздыкка өтүүнү, бешинчиден, саясий жана социалдык-экономикалык реформалар аркылуу мамлекетти кайра куруу жараяны көптөгөн оор кризистик абалдан алып чыгууну тездеткен [137, 59-б].

Кыргыз ССРинин 12-чакырылыштагы кезексиз II сессиясында (1990-жыл 22-30-октябрь) президенттик башкаруунун киргизилиши Кыргызстандагы партиянын жеке бийлиги үстөмдүк кылган советтик саясий бийликти бузууга мүмкүндүк берген маанилүү тарыхый окуя болгондуктан, илимий изилдөөбүздө анын жүрүшүнө тыкыр талдоо жүргүзүүгө аракет жасалды.

Кабыл алынган мыйзамга ылайык, республиканын президенттигине талапкерлерди эл депутаттары көрсөткөн жана президентти депутаттык курам шайлаган. Көрсөтүлгөн кандидатуралардын 50дөн кем эмес эл депутаттарынын колдоосуна ээ болгону гана президенттик шайлоого катыша алган жана шайлоодо эл депутаттарынын жалпы санынын жарымынан көбүнүн добушуна ээ болгон кандидат Президенттикке шайланды деп эсептелинген. Шайлоо жашыруун добуш берүү аркылуу өткөн. Кыргыз ССРинин Президенти 5 жылдык мөөнөткө шайланган.

Сессиянын жүрүшүндө эки депутаттык: партиялык жана демократиялык топтордун катталышы, маселелердин кызуу жана принципиалдуу талкууланышы Жогорку Кеңештеги күчтөрдүн жайгашуусундагы өзгөрүүнү

көрсөткөн жана Кыргыз Парламентинин ишмердүүлүгүндө чоң өзгөрүүлөрдүн башталгандыгынан кабар берген.

Президенттикке талапкерлердин шайлоого 337 депутат катышып, жашыруун добуш берүүнүн натыйжасы төмөнкүдөй болгон: Ж. Аманбаев-83 добуш, А. Жумагулов-96 добуш, А. Масалиев-154 добуш алган. Ошентип, бирөө да белгиленген жетиштүү добуш ала алган эмес. Эки талапкер (А. Масалиев, А. Жумагулов) катышкан шайлоонун экинчи туру да маселени чечкен эмес. Экинчи турдун жыйынтыгы боюнча: А. Масалиев-172 добуш (4 добуш жетпей калган), А. Жумагулов-160 добуш алып, экөө тең президенттикке өтпөй калышкан. Президенттикке шайлануу үчүн 176 добуш алуу керек болгон. Шайлоонун жыйынтыгына албетте, КДКнын Кыргызстан Демократиялык Кыймылынын мүчөлөрүнүн ачарчылык акциялары жана пикеттери да чоң таасир эткен.

Шайлоо партиянын Борбордук Комитетинин Бюросунун ынтымагынын деңгээлин жана А. Жумагуловдун кандай партиялык функционер экендигин даана көрсөткөн. Ошондой эле, Жогорку Кеңеште Кыргызстандын биринчи президентин шайлоодо А. Масалиевге каршы максаттуу “иш алып барылгандыгы” белгилүү болгон.

Мыйзамга ылайык, ошол эле күнү жаңы талапкерлер катышкан жаңы шайлоо өткөн. Алгач президенттикке 12 адамдын талапкерлиги көрсөтүлгөн. Алар: Н. Исанов, А. Акаев, Э. Дүйшеев, Ж. Түмөнбаева, Ж. Асанкулов, Т. Койчуев, С. Аблесов, А. Муралиев, Б. Осмонов, Ч. Баева, М. Шеримкулов, М. Асейиновдор болушкан. Талкуу учурунда алтоо: Ж. Түмөнбаева, Ж. Асанкулов, Т. Койчуев, Ч. Баева, М. Шеримкулов, М. Асейиновдор өздөрүнүн талапкерлигин алып салышкан. Алардын үчөө (Ж. Түмөнбаева, Ж. Асанкулов, Ч. Баевалар) депутаттарды А. Акаевдин талапкерлигин колдоого чакырышкан. Шайлоонун биринчи турунда бир да талапкер жетиштүү добуш алган эмес. Н. Исанов жана А. Акаев катышкан экинчи турда 179 добуш алуу менен А. Акаев жеңип чыккан. Н. Исанов 62 добуш алган [137, 124-б].

Жыйынтыгында, 1990-жылдын 27-октябрында, Кыргызстандын биринчи президенти болуп, тагдырдын эрки менен А. Акаев шайланган.

1990-жылдын 10-15-декабрында Жогорку Кеңештин III сессиясы өтүп, анын 14-декабрдагы жыйынында “Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра түзүү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Баш мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” мыйзам кабыл алынган. Мыйзамда президенттик бийликти бекемдөөгө багытталган чаралар каралган: вице-президенттик кызмат орун киргизилген, Министрлер Совети президенттин алдындагы Министрлер кабинети болуп кайра түзүлгөн, жергиликтүү советтер жана алардын аткаруу комитеттери областтарда, райондордо жана шаарларда президенттик бийликтин вертикалдык системасы болуп калышкан. Ага байланыштуу элдик көзөмөл органдары жоюлган, конституциялык көзөмөл комитетинин ордуна Кыргыз ССРинин Конституциялык соту түзүлгөн. Мыйзам мамлекеттик кызмат орунду ар кандай башка партиялык жана коомдук-саясий кызмат орду менен бириктирүүгө тыюу салган, б.а. Кыргызстанда СССРде биринчилерден болуп, мамлекеттик жана партиялык бийликти укуктук негизде бөлүштүрүү ишке ашкан. Ошол эле күнү “Кыргыз ССРинин Өкмөтүнүн структурасын кайра түзүү жөнүндө” жана республиканын административдик-аймактык түзүлүшүн өзгөрткөн мыйзамдар кабыл алынган [112, 371-б]. Бул мыйзамдар республикада эски саясий системаны өзгөртүү чечкиндүү башталгандыгын билдирген.

1990-жылдын 15-декабрында Жогорку Кеңештин III сессиясы Кыргызстан элинин тарыхындагы маанилүү тарыхый документ - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверенитети жөнүндөгү Декларацияны кабыл алган. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация 15 беренеден туруп, суверендүү мамлекеттин негизги жоболору чагылдырылган [21].

Декларация – Советтер Союзунун чегинде өзүнүн жаңы тартиптерине жана милдеттеринен ээ жаңы улуттук мамлекетти куруунун негизги принциптерин жана мыйзамдарын расмий жарыялаган республикабыздын эң

алгачкы мыйзамдык документи болуп калган жана Кыргызстандын толук көз карандысыздыгын алуусуна укуктук өбөлгө жараткан.

Мына ушундай кырдаалда 1991-жылдын 31-августунда Жогорку Кеңештин кезексиз чакырылган VI сессиясы “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө” Декларацияны кабыл алды [23]. Ошентип, Кыргыз Республикасынын жана анын элинин тагдырындагы жаңы тарыхый доор – чыныгы эгемендүүлүк доору башталган.

Кыргыз Республикасынын өз эгемендүүлүгүн алышын кайра куруу доорунда жүргөн саясий жараяндар шарттады жана алардын тике жыйынтыгы болду. Ошол эле учурда, тарыхый өтүүчүлүк алкагында караганда, эгемендүүлүккө жетишүү фактында совет доорунун белгилүү орду бар. Арийне, Совет мезгилинин болгондугу, ошол доордогу улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн түптөлүп, өнүгүүсү, саясий, социалдык-экономикалык жетишкендиктери 1991-жылы эч кандай саясий чыр чатаксыз тынчтык жолу менен эгемендүүлүгүбүздү алууга өбөлгө жаратты.

Ошентип, СССРдин кулашы мурдагы союздук республикалардын, анын ичинде Кыргызстандын өз эгемендүүлүгүн алышына алып келди. Аны менен жалпы авторитардык системаны кыйратуу, коомдун коммунисттик идеологиядан бошонуу, рыноктук экономикага өтүү доору башталды. Булардын баары Кыргызстандын кийинки тагдырын аныктоочу бир катар тарыхый чечимдерди кабыл алууну талап кылган.

Изилдөө жүргүзүүдө топтолгон тарыхый булактарга таянып, өлкөдө түзүлгөн жаңы саясий кырдаалда, жогоруда келтирилген милдеттерди турмушка ашыруу, мамлекет башчысынын бийлигин жалпы элдик шайлоо аркылуу мыйзамдаштырууну жана бекемдөө керек экендиги тастыкталды. Ушуга байланыштуу Кыргызстан президентин биринчи жалпы элдик шайлоо 1991-жылдын 12-октябрында өткөрүлгөн. Президенттикке Жогорку Кеңеш тарабынан жалгыз А. Акаевдин талапкерлиги көрсөтүлүп, башка талапкер болгон эмес. Бул кырдаалды тарыхчы изилдөөчүлөр З. Галиева жана Н. Эсенкуловдор төмөнкүдөй баалашат: “Көпчүлүк, альтернативасыз

шайлоолордо саясий жашоо процесс катары жок деп эсептешет, чындыгында андай эмес, шайлоодо 95,3% кыргызстандыктар (1млн 968миң 781 адам), президентке өздөрүнүн аң-сезимдүү саясий колдоосун көрсөтүшкөн, анын кадыр-баркы республикада өзүнүн эң жогорку көрсөткүчүнө жеткен. Анын жүргүзгөн экономикалык реформалары эч кандай натыйжа бербегендигине карабастан, ар түрдүү социалдык катмарлар жана электораттык топтор, анын ичинде мурда үмүттөрүн коммунисттер менен байланыштырган патерналисттик маанайдагылар да коомдогу бардык позитивдүү өзгөрүүлөрдү аны менен байланыштырышкан” [59, 114-115-бб.; 139, 62-63-бб.].

Республиканын баш мыйзамы кабыл алынганга чейин, “Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндөгү” мыйзамга ылайык Президент өкмөт башчысы менен мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын бириктирген республикадагы жогорку кызмат адамы болуп эсептелинген. 1993-жылдын 5-майында Жогорку Кеңештин 12-сессиясында кабыл алынган Эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясы Жогорку Кеңештин жана анын төрагасынын ыйгарым укуктарын Президенттин ыйгарым укуктары менен дээрлик теңдештирген.

Кыргызстандын биринчи Конституциясы республиканын авторитардык режимден демократиялык режимге өтүүсүн укуктук жактан бекиткен. Бул Негизги мыйзамга ылайык Президент кеңири укуктарга ээ болгон, ошол эле учурда күчтүү парламент түзүлгөн. Мамлекет башчысы катары президент премьер-министрди жана Конституциялык соттун мүчөлөрүн (депутаттардын макулдугу менен) дайындаган, мыйзам чыгаруу, бийликтин мыйзам чыгаруу органдарынын чечимдерине veto коюу ж.б. укуктарга ээ болгон [19]. Бирок, парламент да президентке басым жасоо рычагдарын берген өзүнүн ыйгарым укуктарын кеңейткен. Белгилүү саясатчы, мамлекеттик ишмер Ж. Сааданбеков белгилегендей, мындай абал убакыттын өтүшү менен парламент менен аткаруу бийлигинин ортосунда олуттуу тирешүүгө алып келүүсү таң калыштуу эмес эле [112, 374-б.].

1993-жылдагы Конституциянын теориялык жоболору менен саясий бийликтин практикада иштеп жаткан моделинин ортосундагы карама-каршылыктар, коомчулукта мөөнөтүнөн мурда президенттик жана парламенттик шайлоолорду өткөрү идеясын жараткан. Мөөнөтүнөн мурда шайлоону талап кылгандар өз позицияларын жаңы Конституция кабыл алынгандан кийин, президенттик бийлик мыйзамдуулугун жоготкондугу менен түшүндүрсө, алардын оппоненттери, логика боюнча, президенттик бийликти мыйзамсыз деп жарыялоо, республиканын бардык коомдук-мамлекеттик түзүлүшүн мыйзамсыз деп жарыялоого алып келерин айтышкан. Ошентип, өлкөдө саясий туюк кырдаал түзүлгөн. Президент мындай абалдан чыгуу жана өзүнүн бийлигинин мыйзамдуулугун далилдөө үчүн жалпы элдик Референдум өткөрүү демилгесин көтөргөн. Референдум 1994-жылдын 30-январында өткөн. Референдумга президенттин мыйзамдуулугун ырастоо жөнүндөгү бир гана маселе коюлган. Саясат таануучу У. Чиналиев билдиргендей, элдик добушка Жогорку Кеңеш жөнүндөгү маселени да койсо туура болмок [127, 25-б]. Референдумдун жыйынтыгында шайлоочулардын 97%ы президенттин бийлигинин мыйзамдуулугун ырасташкан [208].

Президент менен парламенттин, өкмөт менен парламенттин ортосундагы каршылашуу муну менен токтобостон бийлик бутактарынын ортосундагы тирешүү уланып, кийин курч мүнөзгө өткөн. Президент А. Акаев жана өкмөт жүргүзүп жаткан реформалар жакшы натыйжа бербей, калктын жашоо турумушу улам начарлап бараткандыктан, Жогорку Кеңеште өкмөттүн жүргүзүп жаткан реформаларына каршы чыккан демилгечи топ пайда болгон. Парламент тарабынан өкмөттүн жана мамлекеттик жетекчилердин ишмердүүлүгүндөгү кээ бир мыйзам бузууларды текшерүү үчүн эки депутаттык комиссия түзүлгөн. Биринчи текшерүү комиссиясы республиканын алтын запасын пайдалануудагы одоно мыйзам бузууларды таап Жогорку Кеңештин кароосуна койгон. Натыйжада Кум-Төрдөгү алтындын айланасындагы ызы-чуудан 1993-жылдын декабрь айында республиканын премьер-министри Т. Чынгышев жана анын өкмөтү отставкага “кетирилген”

[195]. Мындай саясий күрөш президент менен парламенттин ортосундагы өз ара мамилени ого бетер курчуткан. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин ортосундагы каршылашууну 1994-жылы мекчиктештирүүнүн жүрүшүн текшерүү боюнча экинчи депутаттык комиссиянын түзүлүшү дагы тереңдеткен. Мамлекеттик мүлктү менчиктештирүүдө көптөгөн мыйзам бузуулар аныкталган. Текшерүүнүн жыйынтыгын Жогорку Кеңештин күзгү сессиясында кароо күн тартибине киргизилген. Президент жана аткаруу бийлигинин алтын кен казууда жана менчиктештирүүдө жасаган туура эмес иштеринин Жогорку Кеңеш тарабынан дагы көптөгөн жашыруун сырлардын ачылышына жол бербөө үчүн, аны, бейтарапташтыруу зарыл болгон. Ошентип, парламенттин жасалма кризиси уюштурулган. Жасалма кризис депутаттык топ “105тин арызы”, А. Жумагуловдун өкмөтүнүн отставка суроосу жана 1994-жылдын 2-сентябрында Президентти колдогон 143 депутаттын парламенттин жыйындарына катышуудан баш тартуулары аркылуу уюштурулган. Мында Жогорку Кеңеш “...жалпы элдик шайлоо аркылуу шайланган президентти бийликтен кетирүүгө аракеттенип жатат” деп күнөөлөнүп, “парламентти мөөнөтүнөн мурда таркатып, жаңы эки палаталуу парламентке шайлоо өткөрүү...” сунушталган [195].

Жасалма түрдөгү мамлекеттик бийлик кризисинен чыгуу үчүн Президент ырааттуу эки кадамга барган:

1. Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүн мөөнөтүнөн мурда токтотуу;
2. Референдум аркылуу Жогорку Кеңештин түзүлүшүн өзгөртүү, башкача айтканда, эки палаталуу парламентти түзүү [59, 139-6]. Мындай саясий оюнду ишке ашыруу үчүн Президент 1994-жылдын 5-сентябрында “Кыргыз Республикасында саясий туруктуулукту камсыз кылуу жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү кечиктирилгис иш чаралар жөнүндө” Жарлык чыгарган [12]. Анын негизинде “легендарлуу парламент” таркатылып, жаңы эки палаталуу парламент шайланган, Президенттин ыйгарым укуктарын бекемдеген референдум өткөн жана өкмөт отставкага жөнөтүлгөн.

Жогорку Кеңештин Президиуму 1994-жылы 13-сентябрда чукул чакырылган жыйынында, республиканын мыйзам чыгаруу органын сактап калууга аракет кылган, бирок ал өз максатын ишке ашыра алган эмес. Кворум болбогондуктан, сессияга депутаттардын үчтөн бири гана келген (125 депутат).

Парламенттин таркатылышы советтик типтеги акыркы парламенттик институтту жоюу багытында туура болгону менен, мыйзамдуулук (конституциялык) мааниде алганда туура эмес болгон [144, 27-б]. Чындыгында, Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясында Президенттин өзүнө парламентти таркатууга укугу болгон эмес, ал жерде референдум жөнүндө да айтылган эмес. Бул саясий окуя аркылуу Кыргыз Республикасынын Конституциясын бузуу жолу менен өздөрүнүн оюн ишке ашырышкан.

Референдум 1994-жылдын 22-октябрында өткөн. Референдумга эки маселе коюлган: биринчиси, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жана башка мамлекеттик маанилүү маселелер референдум аркылуу чечилүүсү, экинчиси, эки палаталуу парламентти түзүү [173]. Референдумдун жыйынтыгында шайлоочулар биринчи маселеге 85, 23%, экинчи маселеге 84, 43% добуш беришкен [200]. Ошентип, бир палаталуу парламенттин ордуна мыйзам чыгаруучу - 35 жана эл өкүлдөр жыйынынан - 70 депутаттан турган эки палаталуу парламент киргизилген. Ошондой эле, жаңы можаритардык шайлоо тартиби киргизилген. Эки палаталуу Жогорку Кеңешке мөөнөтүнөн мурда шайлоолор 1995-жылдын 5-февралында өткөн. Айрым саясат таануучулардын пикири боюнча, парламенттин экиге бөлүнүшү “чөнтөк” парламентти түзүү аркылуу жеке адамдын бийлигин бекем орнотуу жолундагы каражаты болгон [59, 143-б].

Президенттин айланасындагы топ дагы бир ирет өз кызыкчылыктары үчүн мыйзам бузууга барышкан. Көп өтпөй, 24-декабрда президенттик шайлоо өткөрүшкөн. Мөөнөтү боюнча ал шайлоо бир жылдан кийин өтүш керек эле. Анткени, А. Акаев жалпы элдик шайлоо менен 1991-жылы 12-октябрда 5 жылга шайланган. Президенттик шайлоону эртелетүүнүн себеби, биринчиден, 1995-

жылдан баштап, коомчулукта А. Акаевдин саясий абройунун төмөндөөсү байкалган, ошондуктан, А. Акаев жана анын жакындары, анын эл арасындагы баркынын дагы төмөндөшүнөн чоочулап, шайлоону эрте өткөрүп, анын бийлигин бекемдеп, мыйзамдаштырып алууну көздөшкөн. Ошентсе да, жалпы элдик президенттик шайлоо биринчи жолу бир нече талапкерлердин катышуусу менен өткөн. Бул шайлоого үч талапкер катышкан: А. Акаев жана эки оппозиция өкүлдөрү - А. Масалиев жана М. Шеримкулов. Шайлоонун жыйынтыгы төмөнкүдөй болгон:

Президент А. Акаев – 71,65% добуш,

А. Масалиев – 24,4% добуш

М. Шеримкулов – 1,7% добуш алган.

Президенттик бийликтин жер-жерлерде шайлоо убагындагы кысымынын астында А. Акаевке көп добуш алып берүүгө жетишкен.

А. Акаевдин экинчи президенттик мөөнөткө мандат алышы менен республиканын саясий өнүгүсүндө олуттуу өзгөрүүлөр башталган. Анын башкысы - бир жагынан президенттик бийликтин ыйгарым укуктарын кеңейтүү, күчтөндүрүү болсо, экинчи жагынан өз оюн ачык айта албаган алсыз жана тил алчаак кошоматчы парламентке ээ болуу болгон. Бул максатын А. Акаев Референдум аркылуу ишке ашырган. 1996-жылдын 3-январында мамлекет башчы референдум өткөрүү жөнүндө жарлыгын чыгарган. Референдум 10-январда өтүп, ага “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү” мыйзамдын долбоору сунушталган жана жыйынтыгында колдоого ээ болгон. Натыйжада, Президенттин ыйгарым укуктары олуттуу кеңейген. Эң башкысы, Баш мыйзамга киргизилген толуктоолор менен өзгөртүүлөр көрсөткөндөй, мурдагы салттык үч бийлик бутагына алардын үстүнөн турган, бирок, бир да бийлик бутагына кошулбай, мамлекеттик бийлик органдарынын түзүлүшүндө өзгөчө орунду ээлеген мамлекет башчысы – Президенттин бийлиги түзүлгөн. Бул бийликти бөлүштүрүү эрежесинин бузулушуна алып келген жана иш жүзүндө Президенттин жеке бийлиги орногон.

Ошентип, Кыргызстанда бийликтин мыйзам чыгаруу бутагынын ыйгарым укуктарын кыскартуунун эсебинен, президенттик бийликти күчөтүү ыкмасы башталган. Өзгөчө Кыргызстанда Конституцияга кийинки ондоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүүдө (1998-ж. октябрь, 2001-ж. декабрь, 2003-ж. февраль, 2006-ж. декабрь, 2007-ж. октябрь) уланган. Натыйжада, алар республикада Президенттик жеке бийликтин орношуна алып келген. Бул көрүнүштөр, бир жагынан кландык, үй-бүлөлүк бийликтин орношу менен коштолсо, экинчи жагынан социалдык-экономикалык реформалардын терс натыйжалары калктын социалдык абалынын начарлашына, элдин бийликке болгон ишениминин жоголушуна, социалдык чыңалуунун курчушуна алып келди. Булардын баары 2005-жылдагы Март окуясына өбөлгө жаратты. Элдик толкундоонун натыйжасында бийликке келген бакиевдик бийлик, акаевдик режимдин бардык каталарын кайталады жана тереңдетти, ал апрель (2010-ж.) окуясынын чыгышын шарттады. Убактылуу өкмөт тарабынан 2010-жылдын 27-июнунда Референдум аркылуу кабыл алынган Конституция республикада жеке бийликтин орношуна бөгөт катары парламенттик башкарууну киргизди. Бирок, тилекке каршы, бүгүнкү күндө парламенттик башкаруунун алгылыктуу иштей албай жаткандыгы -турмуш чындыгы.

Жыйынтык:

- Кыргызстандын советтик саясий түзүлүшүн жоюу жана аны демократиялык багытта реформалоо концептуалдык негизде батыштын үлгүсүндөгү президенттик башкарууну киргизүү жана бийликти бөлүштүрүү эрежесин орнотуу аркылуу кабыл алынган. Кыргызстанда президенттик башкаруунун киргизилиши анын саясий түзүлүшүн реформалоо жолундагы маанилүү кадам болгон. Ал советтик саясий түзүлүштү жоюу, аны жаңы демократиялык саясий түзүлүш менен алмаштыруу жараянына артка кайткыс мүнөз берген.

- Кыргыз Республикасынын саясий түзүлүшүн реформалоо өзүнүн демократиялык маңызын 1990-жылдардын ортосуна чейин сактаган. Ал 1993-

жылы Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана башка мыйзамдарда чагылдырылган.

- Кыргызстандын саясий өнүгүүсүндө 1996-жылдан баштап, демократиялык жолдон тайып, жеке президенттик бийликти күчөтүүгө аракеттер байкала башталган. Президенттик бийликти күчөтүү максатында Баш мыйзамга оңдоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү уланган. Натыйжада, 1998-жылы декабрь, 2001-жылы октябрь, 2003-жылы декабрь, 2006-жылы февраль, 2007-жылы октябрда уланып, ал өзгөртүүлөр, толуктоолор референдумдарды өткөрүү жолдору аркылуу ишке ашырылган. Өлкөнүн саясий турмушундагы аталган окуялар жеке президенттик бийлик жана үй-бүлөлүк бийликтин орношуна шарт түзүп, өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда гана эмес, социалдык-экономикалык тармагында кризистик абалды тереңдеткен.

3.3. Көп партиялуулуктун калыптанышы жана өнүгүүсү

Биз илимий изилдөөгө алган жылдарда Кыргызстанда жаңыдан саясий түзүлгөн саясий партиялар коомдун өнүгүшүндө маанилүү орунду ээлешкен. Эгемендүүлүк жылдарындагы Кыргызстандын бардык чөйрөсүндө болгон өзгөрүүлөрдү саясий партиялардын ишмердүүлүгүсүз элестетүү мүмкүн эмес. Анткени, кыргыз коомунун саясий түзүлүшү калыптанып жаткан жаңы шарттарда, Кыргызстандын демократиялык багытта өнүгүүсүнүн пайдубалын негиздеген алгачкы жылдары уюшулган саясий партиялар болушкан.

Эгемендүү Кыргызстандын саясий партияларынын түзүлүшүнө кайра куруу доорундагы коомду, анын саясий түзүлүшүн демократиялаштыруу жараяны негизги өбөлгө жараткан. Кыргызстанда пайда болгон алгачкы саясий партиялардын айрымдары өткөн кылымдын 80-жылдарынын акырында республикада пайда болгон массалык демократиялык кыймылдардан өсүп чыккан, саясий кырдаалдын жана талаптардын өзгөрүшү, коомдук демократиялык кыймылдардын жаңы сапатка өсүп чыгышы саясий

партиялардын түзүлүшүн шарттаган. Саясий партиялардын коомдук кыймылдардан негизги өзгөчөлүгү, алардын башкы максаты – бийлик үчүн күрөшүү болгон. Ал эми партиялык түзүлүш - алардын курчап турган социалдык чөйрө менен түзгөн алакасы, ошондой эле, саясий партиялардын ортосундагы өз ара мамилелеринин принциптери менен аныкталат.

Коомдо партиялык түзүлүш акырындык менен калыптанат жана анын шарттары көптөгөн факторлордон көз каранды. Алар: тарыхый салттуу, улуттук менталитет, жана конкреттүү саясий кырдаалдын өзгөчөлүгү ж.б. Ар бир өлкөнүн партиялык түзүлүшү өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ. Ошол эле учурда, ар түрдүү өлкөлөрдүн партиялык түзүлүшүндө көптөгөн окшоштуктарды табууга болот. Мындай үлгүгө бир партиялуулук жана көп партиялуулук түзүлүштү кошууга болот.

Бир партиялык түзүлүш коомдо бийлик үчүн болгон күрөштө эч кандай реалдуу атаандаштыкка жол бербеген бир партиянын болушу менен мүнөздөлөт. Мунун классикалык үлгүсү катары советтик саясий түзүлүштү көрсөтүүгө болот. Ал эми, бир партиялуулукту алмаштырган көп партиялуулук түзүлүшүндө башкысы, бийликке монополиянын жана саясий партиялардын ортосунда реалдуу саясий атаандаштыктын болбошу шарт. Классикалык көп партиялуу түзүлүш, анда, анык саясий фавориттин жоктугу менен мүнөздөлөт. Бийлик үчүн күрөштө бир нече партиялар бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болот жана алардын бирөө да толук жана чечкиндүү жеңишке жете албайт. Жогоруда белгилегендей, СССРдеги бир партиялык түзүлүш коомдук өнүгүүнү сенектикке кабылтып, союздун кулашына, анын ордуна бир катар эгемендүү республикалардын пайда болушуна алып келди. Постсоветтик республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда да саясий реформалардын натыйжасында советтик саясий түзүлүш өзгөрүүгө дуушар болду, партиялык түзүлүш да өзгөрдү.

Ошентип, бир партиянын (КПССтин) чексиз саясий үстөмдүгү өкүм сүргөн 70 жылдан ашуун убакытка созулган советтик доордон кийин, Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунда демократиялык жараяндардын,

саясий плюрализмдин жайылышы менен, республиканын тарыхында укуктук жактан мыйзамдаштырылган көп партиялуулук түзүлүшкө жол ачылган. Эгемендүү Кыргызстандын 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган биринчи Конституциясынын (Баш мыйзамынын) 8-беренесинде көп партиялуулук принциби бекитилген [19]. Анда, партиялардын мамлекеттик иштерге катышуусунун төмөнкү түрлөрү көрсөтүлгөн:

- Жогорку Кеңешке, мамлекеттик кызматтарга жана жергиликтү өзүн-өзү башкаруу органдарына өздөрүнүн талапкерлерин көрсөтүү;
- өкүлчүлүк органдарында фракцияларды түзүү ж.б.;

Укуктук жактан көп партиялуулук принциби республиканын атуулдарынын саясий көз караштарына ылайык саясий партияларга биригүүсүнө, бардык саясий партиялардын тең укуктуулугуна, алардын ишмердигинин эркиндигине мамлекеттин кепилдик берүүсүн (гарантия) жана таануусун билдирет. Ошол эле учурда, көп партиялуулук принциби улуттук, расалык, диний жана социалдык каршылашууга, учурдагы мыйзамдуу мамлекеттик бийлик органдарын кулатууга үндөгөн (чакырган), же башка жолдор менен аракеттеги мыйзамдарды бузган партияларга компетенттүү мамлекеттик органдар тарабынан мыйзам чегинде тыюу салуу жана таратуу укугун четке какпаган [95, 283-284-бб.].

Бирок бул жараяндын башталышы, өлкөдө тез арада толук маанидеги көп партиялуулук түзүлүш калыптанды дегенди билдирген эмес. Көп партиялуулук түзүлүш, кийинки өнүгүүбүз көрсөткөндөй, татаал жана көп мезгилди талап кылган жараян болду. Анын өнүгүү жолунда бир катар тоскоолдуктар жана карама-каршылыктар жаралды. Алардын олуттуулары: коомдук аң-сезимдин жана саясий маданияттын жетиштүү деңгээлде болбогондугу, коомдук өнүгүүнүн максаттары жана идеялары боюнча коомчулукта саясий консенсустун жоктугу, калктын саясий жана социалдык активдүүлүгүнүн төмөндүгү, партиялык курулушта практикалык тажрыйбанын жоктугу [59, 180-б].

Аталган тоскоолдуктарга карабастан, Кыргызстан 1991-жылдан баштап, көп партиялуулук түзүлүшкө кадам таштаган. 1991-жылы 1-февралда А. Акаев тарабынан “Об общественных объединениях” [212] аттуу мыйзамга кол коюлган, ушул мезгилден баштап, республикада партиялардын түзүлүшүнө жол ачылса, 1999-жылы “О политических партиях” аттуу мыйзам кабыл алынган [213]. Бир катар саясий партиялар түзүлө баштаган. Саясий партиялардын түзүлүшү бир жагынан, Кыргызстан коомундагы саясий активдүүлүктүн жогорулагандыгынан кабар берсе, экинчи жагынан, саясий плюрализмдин маанилүү көрсөткүчү болгон.

Республикабызда саясий партиялардын түзүлүшүнө Кыргызстан демократиялык кыймылынын (КДК) салымы чоң. Анткени, 1991-1992-жж. аталган коомдук кыймылдан үч саясий партия: “Эркин Кыргызстан”, “Асаба” жана “Ата Мекен” өз алдынча партия болуп бөлүнүп чыгышкан. Кыргызстандагы эң алгачкы катталган саясий партия - «Эркин Кыргызстан» прогрессивдүү-демократиялык партиясы болгон. Аталган партия 1991-жылдын 4-декабрда каттоодон өткөн. “Эркин Кыргызстан” партиясынын негизги максаттары болуп төмөнкүлөр кабыл алынган:

- адамдын эркин өнүгүшү, Кыргыз Республикасынын атуулдарынын кызыкчылыктарын жана укуктарын коргоо жана аны ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү;

- чыныгы укуктук, демократиялык мамлекетти куруу. Ага өтүүнү зордук-зомбулуксуз, парламенттик жол, мамлекеттик бийликтин шайлоо органдарына катышуу аркылуу ишке ашыруу;

- элдин генофондун жана калктын аз камсыз болгон катмарларын, ошондой эле өлкөнүн экологиясын коргоо ж.б. 1991-жылы Юстиция министрлигинде 65 партия жана кыймылдар катталса, алардын айрымдары кийинчерээк жоюлган. 1995-жылы 1-июлга карата республикада 12 партия жана 6 коомдук-саясий кыймылдар катталган. Партиялар саясий лидерлердин айланасында түзүлө баштаган [146].

- саясий партиялардын парламенттик шайлоолорго катышуусу, анда алган депутаттык мандаттарынын саны, алардын өлкөнүн саясий турмушундагы ордунун, таасиринин көрсөткүчү болуп саналат. Албетте, мында ар бир өлкөнүн шайлоо системасындагы жана мыйзамындагы кемчиликтерди, тоскоолдуктарды, чектөөлөрдү да эске алуу абзел.

“Эркин Кыргызстан” партиясы 1995-жылдагы парламенттик шайлоого катышып, 2 депутаттык орун, 2000-жылдагы шайлоодо дагы 2 депутаттык мандатка ээ болгон. Мындан аталган партия 5 жылдык саясий ишмердүүлүгүндө калк арасында өзүнүн саясий таасирин жогорулата албагандыгын көрүүгө болот. Бул албетте, партиянын саясий ишмердигинин активдүүлүгүнө, ошондой эле партиянын лидеринин саясий кадыр-баркына байланыштуу деген пикирдебиз.

Республикадагы катталуу мөөнөтү боюнча экинчи орунда турган партия, бул “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясы болгон. Ал 1991-жылдын 30-декабрында катталган. Анын негизги максаты Көз карандысыз демократиялык Кыргыз мамлекетин куруу, кыргыз элинин улуттук, экономикалык, саясий кызыкчылыктарын коргоо, улуттук тилди жана маданиятты ар тараптуу заманга ылайык өнүктүрүү болуп саналат. Партиянын социалдык-экономикалык тармактагы саясаты “менин жыргалчылыгым өзүмдүн гана колумда” деген принципке негизделген. “Эмгекке жөндөмдүү ар бир ден соолугу соо адам өз жыргалчылыгын өзү гана түзүш керек, ал эми мамлекеттин жыргалчылыгы ар бир адамдын жыргалчылыгынан келип чыгат” деп жазылган партиянын программалык документинде. “Асаба” партиясы улуттун кызыкчылыгын коргогон бирден бир партия болгонуна карабастан Жогорку Кеңешке шайлоолордо республиканын парламентинен орун ала албады. Мындан, “Асаба” партиясынын мүчөлөрү негизинен шаардагы жаш курактагы жумушчулардан, инженерлерден, маданият жана илим чөйрөсүндөгү али коомго тааныла элек курамдан турган. Ошондуктан, бүтүндөй кыргыз элине күчтүү таасир берүүчү партиянын жектекчилеринин жоктугунан жана шайлоо

уюштурууга акча каражаттары жок болгондуктан алар шаарларда өздөрүнүн саясатын карапайым калкка түшүндүрүүгө аракет жасаган.

1992-жылдын 17-сентябрында мурдагы советтик Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын мураскору, жаңы саясий шарттарда анын ишин улантуучу катары - мурдагы Кыргызстан КП БКсынын биринчи катчысы (1985-1990-жж.), Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин төрагасы (апрель – декабрь 1990-ж.), белгилүү саясий ишмер А. Масалиев жетектеген Кыргызстан коммунисттик партиясы кайра каттоодон өткөн.

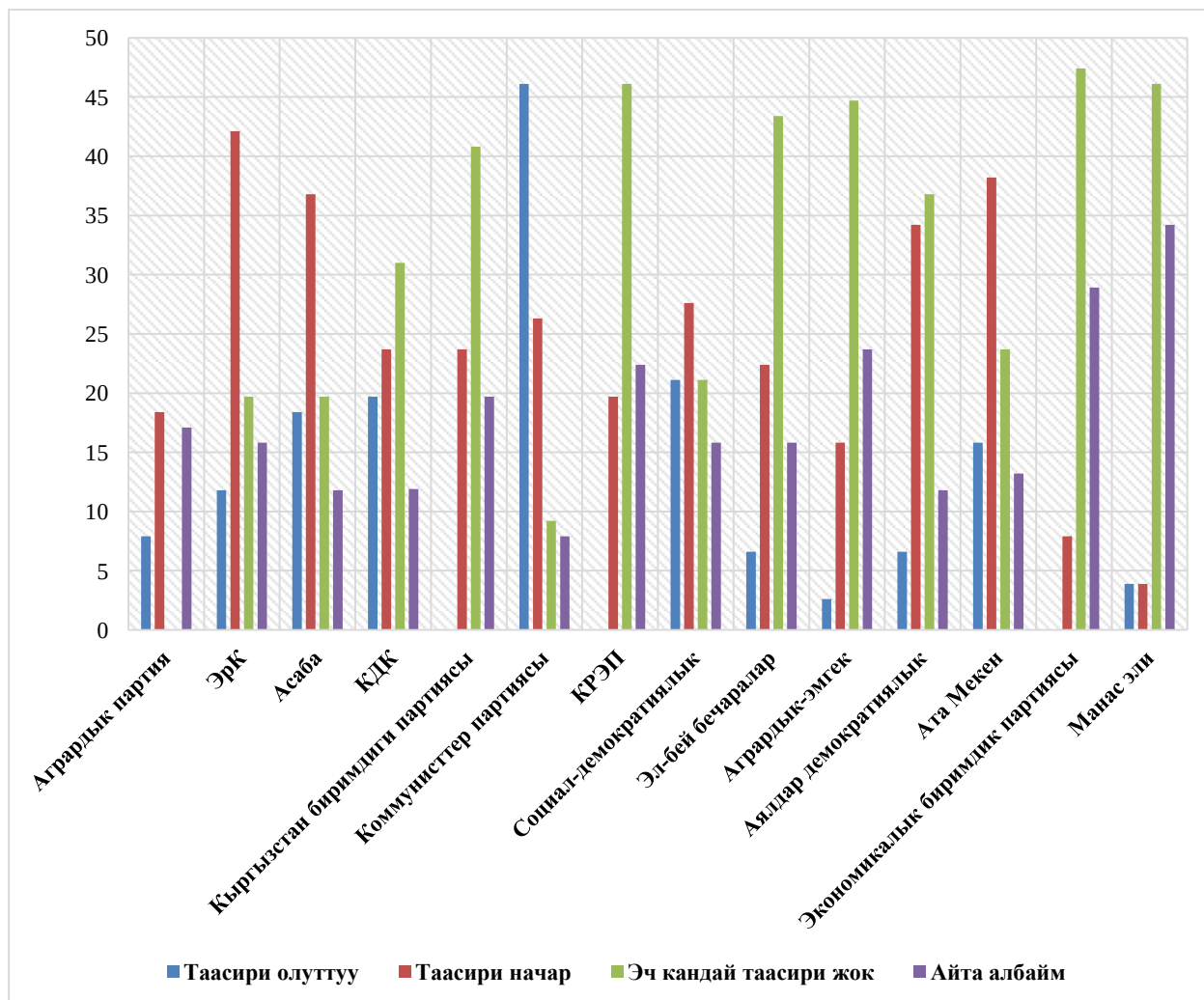
Ал эми 1992-жылдын 17-сентябрында Кыргызстан Компартиясы Кыргызстан коммунисттеринин партиясы деген жаңы аталыш менен кайрадан каттоодон өткөн. 1993-жылдын март айында Москвада өткөн КПССтин XXIX съездинде Коммунисттик партиялардын союзу түзүлүп, Кыргызстан коммунисттеринин партиясы ага тең укуктуу мүчө болуп кирген. Коомдо антикоммунисттик, антисоветтик маанай күч алып турган кырдаалдагы бул көрүнүштү, бир жагынан, ошол адамдардын коммунисттик идеяга бекем берилгендиги, принциптеринин туруктуулугу жана алардын саясий эрки катары баалоого, экинчи жактан, демократиянын жеңиши катары баалоого болот.

Кыргызстан коммунисттеринин партиясынын негизги максаты болуп мурдагы мезгилдеги эмгекчилердин эмгеги менен жаралган экономикадагы, маданияттагы жана руханий жетишкендиктерди сактап калуу жана өнүктүрүү, элдердин достугун, руханий байланыштарын бекемдөө, шовинизмге, фашизмге, улуттук сепаратизмге каршы чыгуу, саясий жана социалдык теңдик, элдердин достугу үчүн, эмгекчилердин интернационалдык тилектештиги үчүн күрөшүү, адамзаттын келечеги болуп эсептелген коммунизмдин идеалына умтулуу болуп эсептелген.

Төмөнкү таблицада саясий партиялардын Кыргызстандын саясий турмушундагы ордун байкоого болот:

№ 1 таблица

**Саясий партиялардын Кыргызстандын саясатындагы таасири
(1995-жылга карата)**

Таблицада көрсөтүп тургандай, социологиялык сурамжылоого катышкандар “Коммунисттер” партиясынын (46,1%), “Социал-демократтар” партиясынын (21,1%), КДКнын (19,7), “Асаба” партиясынын, “Ата Мекен” партиясынын (15,8) коомчулукта олуттуу таасири бар экендигин белгилешкен. Ал эми, “Кыргызстандын Республикалык элдик партиясынын” (КРЭП), “Кыргызстан биримдиги” партиясынын, “Экономикалык биримдик” партиясынын, “Агрардык эмгекчилер” партиясынын, “Манас эли” партиясынын таасири начар болгон.

Кыргызстандын “Коммунисттер” партиясы 1995-жылдагы парламенттик шайлоодо – 2, 2000-жылкы шайлоодо – 6 мандатка ээ болгон. Бул албетте, анын коомдогу саясий таасиринин көрсөткүчү болгон. Ошол мезгилдеги таасирдүү партиялардан болгон “Ата Мекен” партиясы 1992-жылдын 16-декабрында катталган. Партия социалисттик багыттагы партия. Анын негизги милдеттери: укуктук демократиялык мамлекетти куруу, экономикалык реформаларды ишке ашыруу, коомду эволюциялык жол менен реформалоо.

Ал эми “Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы” (КСДП) 1993-жылдын 1-октябрында катталган жана партиянын лидери А. Атамбаев болгон. Партиянын программалык документинде: “...партия ар кандай революциялык идеологияны четке кагат, себеби, ал саясий экстремизмдин пайда болушу үчүн бирден-бир жана шексиз негиз болуп эсептелет. Өзүнүн ишмердигинде партия туура акыл-эске, прагматизмге, центризмге, радикализмдин ар кандай көрүнүштөрүнөн баш тартууга, саясий жана социалдык кайра куруулардын эволюциялык мүнөзүнө, экономикалык жана саясий реформалардын бардык этаптарында социалдык адилеттүүлүктүн жана корголуунун кепилдиктерин камсыз кылууга, ошондой эле өлкөдө атуулдук жана улуттар аралык ынтымакты чыңдоого, адептүүлүккө жана саясаттын ачык-айкындуулугуна таянат” деп жазылган. Бирок. Кыргызстандын кийинки өнүгүүсү көрсөткөндөй, саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө байланыштуу, партия өзүнүн айрым принциптеринен чегинген. Партиялар катышкан эң алгачкы мажоритардык түзүлүш менен өткөн парламенттик шайлоодо КСДП шайлоого катышкан 9 партиянын ичинен эң көп 3 мандатка ээ болгон.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын эки палаталуу (Мыйзам чыгаруу жыйыны-35 жана Эл өкүлдөр жыйыны-70) парламентине 1995-жылдын 5- жана 19-февралында эки тур менен өткөн шайлоодо токсонунчу жылдардын биринчи жарымында түзүлгөн №1 таблицада келтирилген 14 каттоодон өткөн партиялардын тогузу өз талапкерлерин өткөрүгө жетишишкен. Алар: “КСДП” – 3 мандатка, “Эркин Кыргызстан”, “Кыргызстан биримдиги”, “Кыргызстан коммунисттери” партиясы жана “Ата Мекен” партиялары – 2ден мандатка,

“КДК”, “КРЭП”, “Агрардык жана Агрардык эмгекчи партиялары” – 1 ден мандатка ээ болушкан.

Парламенттик шайлоо партиялардын саясий ишмердигин активдештиргендигине карабастан, шайлоонун жыйынтыгы алардын таасири коомдо, шайлоочулар арасында начар экендигин көрсөткөн. Партиялар 105 депутаттык корпустун 12 мандатын гана алышкан. Шайлоо алдында жана учурунда түзүлгөн партиялардын жана коомдук уюмдардын шайлоо блоктору да эч кандай роль ойной алышкан эмес. Мисалы 1994-жылдын сентябрь айында оппозициялык партиялар тарабынан түзүлгөн Демократиялык күчтөрдүн конгресси тез эле тарап кеткен. Эксперттер мындай абалдын негизги себеби мажоритардык шайлоо системасы деп эсептешет, алардын пикири боюнча анын эч кандай өзгөрүүсүз сакталышы “партиялык системанын өнүгүшүн тосот” [60, 92-б]

Ошол эле учурда, партиялардын саясий таасиринин начардыгы ошол учурдагы республикадагы партиялык түзүлүштүн калыптануу спецификасына, партиялардын ишмердигине, лидеринин коомдогу кадыр-баркына, партиялардын өз ара байланышына, саясий аң-сезимдин, саясий маданияттын деңгээлине жана шайлоо кампаниясынын таза, ачык-айкын, мыйзамдуу өтүшүнө түздөн-түз байланыштуу болгон.

Кыргызстандын партиялык түзүлүшүнүн калыптанышына мүнөздүү көрүнүш партиялардын санынын өсүшү алардын сапатына эч кандай таасир этпегендигинде болгон. Бул көрүнүш азыркы күндө да сакталууда.

Саясий партиялар үчүн 2000-жылдагы парламенттик шайлоо чоң сыноо болгон. 1998-жылы партиялык түзүлүшүнүн калыптанышына мыйзамдуулукка таянган стабилдүүлүк берүү максатында Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынына эл өкүлдөрүн шайлоонун аралаш системасы киргизилген. Жаңы шайлоо мыйзамына ылайык Мыйзам чыгаруу жыйынынын 60 депутатынын 15и пропорционалдык принцип боюнча, б.а. партиялардан шайланган. Ошентип, 2000-жылы Кыргызстандын саясий партиялары биринчи жолу мамлекеттин мыйзамдуулук базасын калыптандырууга таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ

болушуп, алар үчүн бийлик рычагына эшик ачылган. Партияларга алардын негизги максаты болгон бийликке келүү жана ал аркылуу өз идеяларын, максаттарын ишке ашырууга шарттар түзүлгөн [123, 33-б]. Албетте, ал максаттарды ишке ашыруу үчүн бөлүнгөн мандаттар даана жетишсиз болгон, ошентсе да шайлоо системасындагы бул өзгөрүүлөр, партиялык түзүлүштүн калыптануу жолундагы олуттуу жылыш болгон. Б. Малабаевдин пикири боюнча, жаңы шайлоо тартиби демократиялык парламентти курууга, депутаттык фракциялардын жана топтордун калыптануусуна, саясий партиялардын саясий жана шайлоо жараяндарына катышуусунун ыкмаларын жана формаларын андан ары өнүктүрүүгө олуттуу көмөк көрсөткөн... Ошондой эле, 2000-жылдагы шайлоо компаниясы кыргыз коомунун атаандаштыкка жөндөмдүү саясий элитасынын калыптанышына өбөлгө жаратып, аны идеялардын жана программалардын күрөшүнө багыттаган [189, 83-б].

2000-жылдагы парламенттик шайлоо саясий партиялардын коомдогу ролунун жана таасиринин деңгээлин талдоого жана ал жөнүндө жыйынтык жасоого мүмкүндүк берет. Парламенттик шайлоого карата республикада 27 партия каттоодон өткөн. Алардын тогузунун түзүлгөнүнө бир жыл болбогондуктан, аларга шайлоого катышууга уруксат берилген эмес. Төрт партиянын программалык документтеринде Кыргыз Республикасынын шайлоолор жөнүндөгү кодексинин 92-беренесине ылайык [15, 83-б] шайлоого катышуу жөнүндөгү жоболору болбогондуктан, алар да шайлоо компаниясына катыша албай калышкан. Шайлоого катышууга укук алган 15 партиянын бешөө төмөнкү эки шайлоо блогуна биригишкен:

1. Демократиялык күчтөрдүн союзу (ДКС) – “КСДП”, “Кыргызстан биримдиги” партиясы, “Экономикалык кайра жаралуу” партиясы, «Адилет» партиясы.

2. «Манас» - Республикалык элдик партия, Өнөр жай, айыл чарбасынын кызматкерлеринин жана аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо партиясы.

Шайлоо бюллетенине 9 партия жана 2 шайлоо блогу киргизилген. 5 % барьерден ДКС жана 5 партия өткөн. Алар: “Коммунисттер” партиясы, “Аялдар” демократиялык партиясы, “Афганстандагы согуштун ардагерлеринин” партиясы, “Ата Мекен”, “Менин өлкөм” партиялары. Партиялык тизме боюнча шайлоого катышкан партиялар парламентте төмөнкүдөй мандатка ээ болушкан: “Кыргызстан коммунисттер” партиясы – 5, “Демократиялык күчтөр союзу” блогу – 4, “Кыргызстан аялдары” демократиялык партиясы – 2, “Афганстандагы согуштун ардагерлери” саясий партиясы – 2, “Ата Мекен” партиясы – 1, “Менин өлкөм” партиясы – 1. Ошол эле учурда партия талапкерлери бир мандаттык округдардан да депутаттыкка өтүшкөн. 1995, 2000-жылдагы Жогорку Кеңештеги партиялардын депутаттарынын санына салыштырмалуу талдоо жүргүзсөк, 2000-жылдагы шайлоодо 1995-жылдагы шайлоого караганда парламенттеги партиялардын өкүлдөрүнүн саны эки эсеге өскөндүгүн көрүүгө болот. Эгерде 1995-2000-жж. парламентте ошол мезгилдеги он бир партиянын тогузунун өкүлү болсо, 2000-2005-жж. иштеген кыргыз парламентине жыйырма жети партиянын он үч партиясынан депутаттар шайланган. 2000-жылга карата Кыргызстанда иш алып барган жыйырма жети партиянын тогузу гана эки шайлоого (1995, 2000) тең катышкан. Алар: “Кыргызстан коммунисттер” партиясы, “КСДП”, “ЭрК”, “Ата Мекен”, “Кыргызстан аялдары” демократиялык партиясы, “Агрардык” партия, “Агрардык-эмгек” партиясы, “Кыргызстандын республикалык элдик” партиялары болушкан. Бирок, акыркы үч партия үчүн 2000-жылдагы шайлоо ийгиликсиз болгон. Ошол эле учурда, 2000-жылы парламенттик шайлоодо 1995-жылдан кийин түзүлгөн төрт партиянын өкүлү депутаттык мандат алышкан. Шайлоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, 2000-2005-жж. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешиндеги “партиялык” депутаттардын саны 1995-2000-жж. иштеген Жогорку Кеңешке салыштырмалуу өскөн.

Ал эми 2000-жылы Жогорку Кеңешке шайлоо эки тур менен жүргөн, биринчиси 20-февралда, экинчи тур 12-мартта өткөн. 2000-жылдагы парламенттик шайлоонун жыйынтыгын талдоо партиялардын эл массасынан

өтө эле алыс экендигин, алыскы айыл-кыштактарда партиялык бөлүмдөр жок болгондуктан, партиялар, партиялардын ишмердиги жөнүндө жер-жерлерде эч кандай маалымат жок экендигин ачыкталган. Көп партияларды алардын лидерлери аркылуу гана билишкен жана лидерлерине карата партияларга баа берилген.

Ошого карабастан, Кыргызстанда партияларды түзүү жараяны улана берген. Бирок, жаңы партиялардын түзүлүшү, өлкөдөгү демократиялашуу жараянынын тереңдешин чагылдырган эмес. Акыркы он жылдыкта бийликте тургандар жана алардын жакындары өз партияларын түзүп, бардык мамлекеттик ресурстарды колдонуп, парламенттик корпуска өткөрүп, алар аркылуу бийлик рычагдарын колго алуу аракеттери болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Алсак, 2003-жылы Б. Акаеванын демилгеси менен «Жаңы заман», «Манас-эл» руханий кайра жаралуу жана «Жаны кыймыл» партиясынын биригүүсүнүн натыйжасында «Алга Кыргызстан» партиясы түзүлгөн. 2003-жылы болсо, Орусиядагы кыргыз диаспораларынын «Замандаш» ассоциациясы уюшулса, ошонун негизинде 2007-жылы «Замандаш» партиясы түзүлгөн.

2006-жылы 14-ноябрда Ош шаарында «Ата-Журт» саясий партиясы түзүлүп анын лидерлигине К. Ташиев шайланган. 2010-жылдын 10-октябрындагы парламенттик шайлоодо жыйырма тогуз партиянын ичинен биринчи орунду ээлеп, 257 100 добушту алып, 8,47% Жогорку кенештеги 28 орунду «Ата-Журт» ээлеген [40, 302-303-бб]. 2007-жылы «Республика партиясы» негизделип, 2010-жылы 5-июнда анын лидери болуп Ө. Бабанов шайланган. «Республика» партиясы 2010-жылдагы шайлоодо, 29 партиянын ичинен төртүнчү орунду ээлеп, Парламентте 23 депутаттык орунга ээ болушкан.

Учурунда Президент К. Бакиевдин колдоосу менен түзүлгөн партиялардын бири «Ак жол» партиясы болуп саналат. Аталган партия 2007-жылы октябрь айында түзүлүп ушул эле жылдын 16-декабрда өткөн кезексиз парламенттик шайлоодо жалпы 90 орундун 71не ээ болгон [40, 302-303-бб.].

2007-жылдын 16-декабрында өткөн парламенттик шайлоонун жыйынтыктары орой бурмалангандыгын белгилеп кетүүгө болот. Шайлоолор көрсөткөндөй Кыргызстандагы партиялык система жетиштүү өнүгө албай жаткандыгын байкоого болот. Кыргызстандын тарыхында 2007-жылы биринчи жолу Шайлоо Кодексинин жаңы редакциясына ылайык парламентке шайлоо пропорционалдык система боюнча жүргүзүлгөн. Тактап айтканда 2007-жылдагы парламентке 100% партиялык тизме менен шайланган. Шайлоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй партиялык система жетиштүү өнүгө албай жаткандыгын көрсөткөн.

Кыргызстандагы партиялардын калыптанышы жана өнүгүүсүнө талдоо берип жатып төмөнкүдөй **жыйынтыктарды чыгарууга болот:**

- Кыргызстандыгы көп сандаган партияларды ар кандай критерийлер боюнча идентификация кылууга болот. Маанилүү критерийлердин бири - партиялардын бийликке карата болгон мамилеси. Аларды үч топко бөлсөк болот: өкмөттүк партиялар («Адилет», «Алга Кыргызстан», «Моя страна», «Ак жол» ж.б; лоялдуу («Асаба», «Партия трудящегося народа», «Партия экономического возрождения», «Партия местных сообществ и крестьян (фермеров) Кыргызстана» ж.б); радикалдуу-оппозициялык (КДК, «Партия народа», «Ар-Намыс», «Ата-Мекен ж.б.).

- Кыргызстандагы партиялардын түзүлүшү, тарыхы, боюнча айрым өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Ал өзгөчөлүктөрдүн катарына: саны көп, бирок курамы аз, бир идеологиялык багыттын эмес, кыска мезгилдеги саясий максатка жетүүнү көздөгөн, шайлоо алдында гана түзүлө калган, региондук гана курамга ээ болгон, айрым жеке лидердин гана айланасында гана түзүлө калган ж.б. Шайлоонун жүрүшү көрсөткөндөй, көп партиялар туурасында элдин кабары да жок, партиялардын лидерлерин гана билишет.

- Саны жагынан көп, бирок өз алдынча программасы, бир идеологиянын аркасында биригишкен, калын массасы бириктирген партиялардын аздыгы. Аталган жагдайлар 2010-жылы 10-октябрда өткөн шайлоодо байкалган. Маселен, 2010-жылы 1-июнга карата Кыргызстандын Адилет Министрлигинде

115 партия катталса, 2010-жылы 1-августка карата каттоодон өткөн партиялардын саны 152ге жеткен [40, 305-б]. Айрым маалыматтар боюнча 2010-жылга карата Кыргызстанда 140 партия болсо, анын 29у 2010-жылдагы парламенттик шайлоого катышкан [146]. Чакан Кыргызстан үчүн 140 партиянын болушу, партиялык система өзүнүн калыптануу этабында жашап жатат дегенди түшүндүрөт. Кыргызстанда саясий партиялардын санынын өсүшү, алардын сапаттык жактан өсүшүн чагылдырбайт. Саясий партиялардын ишмердигинде, өз ара мамилелеринде, мамлекеттик бийлик органдары менен мамилесинде, саясий маданиятында чечүүнү талап кылган бир катар маселелер али да бар. Б. Орунбеков белгилегендей, Кыргызстанда партиялык системаны калыптандыруу, өнүктүрүү жетиштүү деңгээлде жүрбөстөн, саясий элитанын партияны алмаштыруу практикаланып жатат [102]. Келечекте партиялардын идеологиялык багыт боюнча биригип, ири партиялардын түзүлүшү замандын талабы.

Жыйынтык:

Үчүнчү баптагы каралып жаткан өлкөнүн саясий системасынын реформалоонун өбөлгөлөрүнө талдоо берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- Өлкөнүн саясий түзүлүшүн реформалоонун зарылдыгы СССРдин жоюлушу менен көз карандысыздыкка карай багыт алган тенденциялардан улам жаралып, бир партиянын үстөмдүгүнөн арылып, улуттук тарыхты, тилди өнүктүрүүгө максат кылган бейформал уюмдардын, алгачкы партиялардын түптөлүшү, коомдук-саясий өнүгүүнүн мыйзам ченемдүү көрүнүшү экендигин айгинелеген.

- Президентик институттун киргизилиши, жаңы Конституциянын кабыл алынышы, 1990-жылы 15-декабрда “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө декларациянын”, 1991-жылы 31-августта “Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациянын” кабыл алынышы, Кыргыз Республикасы тарыхта биринчи жолу өзүн “көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет катары жарыялап, дүйнөлүк коомчулук

таанууга багытталган жараяны, маанилүү укуктук- ченемдик документ аркылуу тастыкталган олуттуу саясий маанидеги окуя катары кабыл алуу зарыл. Өлкөнүн саясий өнүгүүсүн реформалоо зарылдыгын жараткан мыйзам ченемдүү көрүнүш катары баалоо зарыл.

- Алгачкы президенттик башкаруу мезгилинде Баш мыйзамга толуктоолордун, өзгөртүүлөрдүн референдум аркылуу киргизилиши президенттин укуктарын кеңейтип, келечекте “үй-бүлөлүк”, “ кландык башкарууга” багыт алган саясий тарыхтагы кризистик абалга дуушар кылган көрүнүш катары баалоо зарыл.

- Көп партиялуулук институтунун калыптанышы бир канча этаптарды басып өткөндүгүн белгилөө менен партия түзүүдө идеялык кызыкчылык бириктирбестен, бийликке жетүүнү, депутат болууну көздөгөн “партиялардын балалык” доорун (айрым учурда лидердин партиясы, бийликтин партиясы) башынан кечирип жаткандыгын белгилөө керек.

IV БАП. МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУН НАЧАРЛАШЫ

4.1. Өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда нараазычылыктардын күч алышы

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан башталган саясий, социалдык-экономикалык чөйрөдөгү өнүгүүгө багытталган иш-чаралар күткөн натыйжаны бербегендиги 90-жылдардын экинчи жарымынан баштап байкалган. Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүн реформалоонун натыйжасында калыптанган жаңыдан бийликке келген мамлекеттик кызматкерлер коомдо жаралган көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмсүздүгүн көрсөткөн, тескерисинче, аларды тереңдетип, эл массасынын нааразычылыгын күчөткөн, 1990-жылдары саясий түзүлүш мамлекеттик башкаруунун бутактарын калыптандыра албады. Аларды мезгил-мезгили менен жаңылоо жана өзгөртүү акаевдик бийликти сактап калуу үчүн жүргүзүлгөн аракеттер экенин көрсөттү.

Коомду демократиялаштыруу багытындагы кайра куруулар республикада 1990-жылдардын ортосуна карата саясий түзүлүштүн негизи болгон президенттик башкаруу бийликтин күчтүү борборуна айландыруу жана жеке бийликтин пайда болушуна өбөлгө жараткан. Натыйжада Президентке мамлекеттик башкаруунун бардык түзүмдөрү, парламент, өкмөт сот органдары баш ийип калган. Ошентип, коммунисттик саясий түзүлүштү жоюп, жаңы демократиялык башкарууну курууга багыт алган жакшы ой-тилектер, иш жүзүндө кайрадан жеке адамдын башкаруусун орнотууга умтулушкан [59, 229-б].

Кыргыз Республикасынын алгачкы жылдары жүргүзгөн демократиялык реформалар батыш маалымат каражаттарында Кыргызстанды Борбор Азиядагы «демократия аралчасы» деп атоого негиз болгон. Бирок, тилекке каршы демократиялаштыруу жараянынын андан ары өнүгүшү тескери багытта, жеке бийликти орнотуу багытында жүрө баштаган.

Кийинки жылдары (1994, 1996, 1998, 2003 – жылдардагы) президент А. Акаевдин “каалоосу” жана демилгеси менен жүргүзүлгөн Конституциялык өзгөртүүлөр жеке бийликтин калыптанышына, акырындап барып, үй-бүлөлүк, кландык башкаруунун орношуна алып келген. Президенттик, парламенттик шайлоолордо мыйзам бузуучулук күч алган. Бийликти мурастык мүнөзгө айландыруу аракеттери көрүлө баштаган. Бийликке таянган күч түзүмдөрү (сот, милиция) адилетсиздикти жүргүзүп, паракорлукту күчөткөн. Мамлекеттик жооптуу кызматка дайындоо акча, пара алуу, тууганчылык, тааныштык менен чечиле баштаган.

Мына ушул көрүнүштөрдүн баары өлкөнүн экономикасынын, элдин социалдык абалынын кескин начарлоосу менен коштолгон. Шашылыш, ойлонулбай жүргүзүлгөн экономикалык реформалар өлкөнүн экономикасын бүлүндүргөн. 1990-1996-жж. Кыргызстандын экономикасы 2 эсеге төмөндөгөн. Өнөр жай ишканалары токтоп, жабылып, талоонго учураган. Жогорку даражадагы адис инженерлер, жумушчулар (негизинен орус тилдүү) өлкөдөн кете башташкан. Натыйжада, жумушсуздук күч алган. Ички, тышкы миграция күчөгөн. Агрардык реформа айыл чарбасын түп тамырынан бери бүлүндүргөн. Менчиктештирү саясатынын натыйжасында калктын аз гана тобу байып, көпчүлүгү жакырланууга дуушар болгон. Айрыкча айыл калкынын жашоо деңгээли өтө төмөндөгөн. Кара курсактын айынан жумуш издеп башка өлкөгө кеткен мекендештерибиздин саны 2002-жылга карата 500 миңден ашып кеткен.

Албетте, бул көрүнүштөр элдин нааразылыгын күчөткөн жана бийликтин башкаруусунун начарлашынына алып келген. Анткени, жогоруда белгилегендей, А. Акаев башында турган реформаторлор түзгөн бардык деңгээлдеги мамлекеттик башкаруу түзүлүшү коомдогу курч көйгөйлөрдү ыкчам чечүүгө жөндөмсүз болуп чыккан [61, 230-б]. Алгачкы жылдары бир катар пайдалуу демилгелер жана узак мөөнөттүк программалар жарыяланган, бирок аларды аткарууда көзөмөлдөө иштери алсыз болуп, көп иштер аткарылбай калган. Илимпоз экономисттердин пикири боюнча бийлик түзүмдөрүндөгү аткаруучулуктун төмөндөшүнүн себептери деп: мамлекеттик

башкарууда максаттуу иш жүргүзүүнүн жоктугу; мамлекеттик жетекчилердин кош стандарттуулугун жоюу аракетинин болбогондугу.

Реформа жүргүзүгө бийликтегилердин кызыкчылыгынын жоктугу, кабыл алынган чечимдердин сапатынын начардыгы же мыйзам актыларынын маңызын бурмалоо менен өздөрү каалаган деңгээлде гана аткарышкан. Мындай көрүнүш ошол кездеги өкмөттүн ишмердүүлүгүнө өзгөчө мүнөздүү болгон [186, 27-б]. Натыйжада, мындай абал, мамлекеттик бийлик жана башкаруу түзүмдөрүнүн көпчүлүгүнө ыңгайлуу болгон жана ал мамлекеттик бийликтин өлкөнү башкарууга жана өзүнүн саясий чечимдерин чечкиндүү ишке ашырууга жөндөмсүздүгүн көрсөткөн. Мамлекеттик институттардын алсыздыгы жана коомдогу курч көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмсүздүгү өлкөдө паракорлуктун гүлдөп өсүшүнө өбөлгө жараткан. Паракорлук экономиканын, саясий чөйрөнүн бардык тармактарын, жогорку жооптуу кызматтагылардын жана президенттин үй-бүлөсүн, анын айланасындагылардын баарын кучагына алган. Реформаларды ишке ашырууда байлыгын сактап калуу, баюу жогорку мамлекеттик жетекчилердин чөйрөсүнө кирген шартта гана мүмкүн болгон кырдаал түзүлгөн. Бул болсо колу таза эмес адамдардын, криминалдык чөйрөнүн өкүлдөрүнүн бийлик түзүмдөрүнө келүүсүн күчөткөн [210]. Бийлик түзүмдөрү менен криминалдын биригип кетүү (сращивание) жараяны башталган. Бул элдин нааразычылыгын туудуруп, бийлик жүргүзүүнүн алсыздыгына негиз болгон.

Экономикалык тармакта ишке ашырылган реформалар, өзгөчө таза эмес жүргүзүлгөн менчиктештирүү саясаты элдин басымдуу көпчүлүгүнүн жакырданышына, мамлекеттин, элдин байлыгынын аз гана адамдар тарабынан ыймансыздык менен талап-тонолушуна алып келген.

Президенттин жана анын кеңешчилеринин ою боюнча, мындай негизде байыган атуулдар жаңы саясий режимдин таянычы жана коргоочулары болуп калуулары керек болгон. Республиканы А. Акаев башкарган жылдарда мамлекеттик жана жалпы элдик менчиктерди арзан баада менчиктеп алган бай адамдар пайда болгон. Менчиктештирилген объекттер аларга жана режимдин

башкаруучуларына олуттуу киреше алып келген. Мамлекеттик мүлк комитетинде көп учурда адис эмес адамдар иштешкен. Комитеттин жетекчилерин А. Акаев өзү дайындаган жана өзү бошоткон. Бул тармакта иштеген алгачкы 7 жылдын ичинде эле анын 6 жетекчиси алмашкан.

Мамлекеттик мүлк комитетинин берген маалыматы (так эмес жана бир нече эсе төмөндөтүлгөн) боюнча 5 жыл ичинде менчиктештирилген объектилердин баасы 14 млрд сомду түзгөн. Бирок, мамлекеттин казынасына аталган сумманын 2,2%ы, б.а. 0,3 млрд сом гана түшкөн. Калган 13,7 млрд сом дайынсыз жоголгон. Бирок бул чектен чыккан факт боюнча эч ким жоопко тартылган эмес. Мамлекеттик өнөр жай объектилерин менчиктештирүү одоно мыйзам бузуулар менен ишке ашырылган, аларда иштеген эмгек коллективинин миңдеген мүчөлөрүнүн укуктары, кызыкчылыктары, акырында жалпы мамлекеттин кызыкчылыгы эске алынбаган. Ош шаарындагы совет мезгилинде өз продукцияларын чет мамлекеттерге кирешелүү экспорттоп турган миңдеген жумушчулар (эркек, аялдар) иштеген Ош насос заводу, Ош Жибек комбинаты ж.б. ушундай жол менен менчиктештирилип жоюлган.

Ош Жибек комбинаты реформа жылдарында “PESAC” программасынын алкагында алгач “Ак-Жибек” акционердик коому, андан кийин, “Жибек” мамлекеттик акционердик коому болуп кайра түзүлүп, кийинчерээк мамлекеттик пакети жеке ишкерге сатылып, ал мамлекеттик акционердик коом катары жоюлган. Комбинатты кайра түзүү жана жоюу процесси Кыргыз Республикасынын ишканаларды кайра түзүү жана жоюу боюнча мамлекеттик Комиссиясынын 1995-жылдын 5-сентябрында чыккан №47 токтому менен мыйзамдаштырылган. Аталган комиссиянын төрагасы ошол учурдагы Кыргызстандын премьер-министри А. Жумагулов болгон. Комбинат Бангладеш мамлекетинин атуулу Ф. Чоудхуриге сатылган. Комбинаттын сатуу алдындагы баланстык баасы төмөндөтүлгөн баада 66 млн сомго бааланган, ал эми чет элдик атуулга (Ф. Чоудхуриге) 1,9 млн сомго сатылган. Ошол эле учурда, комбинатка таандык болгон 6 КАМАЗдын баасы 2,5 млн сом болгон. Натыйжада 1500дөн ашык жумушчулар (негизинен аялдар) жумушсуз

калышып, жакырчылыкка кабылышкан [91]. Мындай мамлекеттик өнөр-жай ишканаларын менчиктештирүү жараянындагы элге, мамлекетке каршы жүргүзүлгөн кыянаттык иштер, мамлекетти башкарган бийлик ээлерине болгон ишенимди жокко чыгарган. Элдин арасындагы нааразычылык күчөгөн.

1996-жылдан баштап, айыл чарба өндүрүшүндө бир аз өсүү байкалган. Ал төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү көрсөткөн: 1997-ж. – 112,2%, 1998-ж. – 102%, 1999-ж. – 108,7% [153]. Бирок пайда болгон жеке менчик, фермердик, дыйкан чарбалардын материалдык – техникалык базасы начар болгондуктан, кымбат баалуу күйүүчү майлоочу материалдардын, финансылык ресурстардын жетишсиздигинен көптөгөн айдоо аянттары жана жайыттар иштетилбей калган. Ошентип, экономиканы реформалоонун натыйжасында Кыргызстандын калкынын басымдуу бөлүгү өздөрүнүн жумушчу орундарынан ажырашып, келечекке болгон ишенимдерин жоготуп жакырчылыктын чегинде калган. Элдин социалдык абалы кескин төмөндөгөн.

Чет өлкөлүк каржылык жардамдарга карабастан, эгемендүүлүк жылдарында калктын жашоо деңгээли акырындап төмөндөй берген. Ар бир кишинин жылдык орточо кирешеси 1992-жылдагы 150доллардан 2005-жылы 270 долларга түшкөн, б.а. 6 эсеге азайган [194, 42-б].

Расмий маалыматтар боюнча калктын жашоо деңгээли өтө төмөндөгөн. 2002-жылы калктын 52,3%ы жарды, 17,8%ы өтө жарды катмарга кирген. Эгерде 1997-жылы калктын 51%ы жардылыктын чегинде жашаса, 2006-жылы ал көрсөткүч 70%ды түзгөн. Өлкөнүн ички дүң продукциясын (ВВП) өнүктүрүүнүн көлөмү ар бир кишиге эсептегенде 1990-жылга салыштырмалуу 2000-жылы 3280,67 АКШ долларынан 268,75 АКШ долларына кыскарган [91, 68-б]. Башкача айтканда, эгемендүүлүктүн биринчи 10 жылдыгында Кыргызстандын ички дүң продукциясы 12 эсеге азайган. Мындай көрүнүш постсоветтик бир да республикада болгон эмес. Өзүнүн социалдык-экономикалык өнүгүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү боюнча республика эң артта калган. Экономикалык реформалардын натыйжасында 1996-жылы Кыргызстан өлкөнүн экономикасынын негизги көрсөткүчтөрү боюнча (ВВП, улуттук

киреше) 1970-жылдын деңгээлине түшүп калган, б.а. 25 жылга артка кеткен [158, 102-б]. Ушундай оор кырдаал паракорлуктун гүлдөп өсүшү менен коштолгон. Менчиктештирүү көп учурда “номенклатуралык”, коррупциялашкан түс алып, мамлекеттик менчикти арзан баада “талакей” мүнөзүндө жүргөн. Статистикалык изилдөө институтунун маалыматы боюнча ички дүң продукциядагы терс (теневой) экономиканын салыштырмалуу салмагы: 1993-ж. – 3,2%ды, 1994-ж. – 6,0%ды, 1995-ж. – 8,4%ды, 1996-ж. – 9,4%ды, 1997-ж. – 10,3%ды, 1998-ж. – 11,9%ды, 1999-ж. – 12,3%ды түзгөн.

2002-жылдын 9 -октябрындагы донорлор менен болгон жолугушууда А. Акаев жалган сөздү айтуу менен: “Өлкөнүн саясий, экономикалык жана социалдык турмушунда бул жылдары олуттуу өзгөрүүлөр болду. Реформалардын көп багыттары, алардын темптери жана тереңдиги боюнча биздин өлкө постсоветтик айдында алдыңкы орунда турат” [91] деп билдирүү жасаган. Изилдөөчү З. Галиеванын каралып жаткан жылдары республикада эки “саясаттын” жана эки экономиканын болгондугу жөнүндөгү пикирин даана тастыктап турат. Чындыгында, акаевдик башкаруу жылдарында кош саясат жүргөн: өкмөт тарабынан кыргызстандыктар жана дүйнөлүк коомчулук үчүн жүргүзүлгөн мамлекеттин саясаты, жана мамлекеттик башкаруунун жана экономиканын терс (теневой) секторундагы “оюн эрежесин” жана иерархиясын аныктаган чыныгы саясат [59, 231-232-бб.]. Мына ушундай саясат бийликтин начарлашына алып келген жана мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч жараткан, бийлик карапайым элдин колдоосунан ажыраган.

Президент А. Акаев жандоочуларынын жардамы аркылуу мыйзам бузуу жолу менен өзүнүн жеке бийлигин бекемдөөгө аракет жасаган. 2000-жылы өткөн президенттик шайлоо өлкө башчысы бийликте калуу үчүн өзү гарант болгон Конституциянын (Баш мыйзамдын) жоболорун бузуудан да кайра тартпастыгын даана көрсөткөн Шайлоо бийликти мыйзамдуу демократиялык жол менен алмаштыруу салтын киргизип, республиканын саясий аренасында олуттуу өзгөрүүлөргө алып келмек, бирок андай болгон жок. Эки мөөнөт (1990-1991-1995жж., 1995-2000жж.) президенттик кызматты ээлеген А. Акаевдин

Конституция боюнча, үчүнчү жолу өз кандидатурасын коюуга укугу болгон эмес. Бирок, анын администрациясы, мындай мүмкүнчүлүктү таап берүү үчүн ар кандай жолдор менен мыйзамдан жылчык издей башташкан. 1997-1998-жж эле “өкмөттүк” депутаттар, анын үчүнчү мөөнөткө шайланышына мүмкүндүк түзүү үчүн Конституцияны өзгөртүүгө үндөшкөн, ал эми, анын радикалдык маанайдагы тарапкерлери президенттик мөөнөттү өмүрүнүн акырына чейин киргизүүгө чакырышкан.

Натыйжада, 1998-жылы Конституциялык сот А. Акаевдин 2000-жылдагы президенттик шайлоого катышууга укугу бар, анткени ал Конституцияга ылайык (1993-ж.) президент болуп, 1995-жылы бир жолу гана шайланган, демек, ал өз кандидатурасын экинчи жолу (чындыгында ал 1990-жылдан 2000-жылга чейин президент болгон) коюуга укугу бар деген чечим “токуп” берген. Ошентип, 2000-жылдын 9-октябрында өткөн президенттик шайлоого А. Акаев үчүнчү жолу өз талапкерлигин коюп, өзүнүн олуттуу атаандаштарын шайлоодон четтетип, жеңишке жетишкен.

Ошентип, бийлигин референдумдар аркылуу чексиз бекемдеп алган А. Акаев, акырында келип конституциялык жоболорду жана элдин пикирин четке кагып, мамлекеттик аппаратты оппозицияга жана көз карандысыз маалымат-каражаттарына каршы колдонууга, атуулдардын конституциялык укуктарын тебелеп-тепсөөгө өткөн. Бул элдин нааразычылыгын күчөткөн.

Өлкөдөгү салыштырмалуу саясий туруктуулуктун бузулушуна, акаевдик бийликтин чыныгы жүзүн ачып, саясий башкаруунун начарлашына алып келген дагы бир олуттуу окуя Аксыдагы кан төгүлүү болгон. Аксы окуясы Кыргыз-Кытай чек арасын тактоо маселесине жана аны иликтөөгө алган, ошол мезгилдеги Жогорку Кеңештин Мыйзам Чыгаруу жыйынынын депутаты А. Бекназаровдун ишмердигине байланыштуу келип чыккан.

Эгемендүү Кыргыз Республикасына СССРдин Кыргызстандын аймагындагы укуктуу мураскери катары Кыргыз-Кытай чек арасындагы мына ушул маселени кийинки муунга калтырбай чечүү милдети турган. Бул маселени эки тараптын тең кызыкчылыктарын эске алуу менен чечүү Кыргыз-Кытай

мамилелеринин туруктуу болушуна жана бекемделишине укуктук негиз түзмөк. Көп күчтүү талап кылган эки жактуу сүйлөшүүлөрдөн кийин, 1996-жылдын 4-июлунда Бишкек шаарында келишимге кол коюлуп, ага ылайык, “талаш” деп эсептелинген территориянын 70%ы кыргыз тарапка, 30%ы кытай тарапка өткөн. Бул келишимди Кытай Эл Республикасынын мыйзам чыгаруу органы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши ратификациялаган [65, 20-21-бб.].

Мына ушул маселе боюнча 2001-жылдын жаз айларында, ошол мезгилдеги Жогорку Кеңештин Мыйзам Чыгаруу жыйынынын депутаттары А. Бекназаров, Б. Асанов, И. Исаков, И. Кадырбеков, А. Мадумаров, А. Масалиев, А. Проненко ж.б. депутаттык изилдөө жүргүзүшүп, бул келишимдин мыйзамсыз түзүлгөндүгүн жана макулдашуунун натыйжасында Кыргызстан Хан-Тенгри (Хан Тоо) чокусунан, Эңилчек түбөлүк муз массивинен, Жаңы Жер участогунан (Сары Жаз дарыясынын жээктери), Боз-Айгыр – Ак Жээктен (Какшаал дарыясынын жээги) жалпы аянты 358,71 чарчы км жеринен айрылганын аныкташып, ачыкка чыгарышкан. Жогорку депутаттык топтун катуу каршылыгына карабай, акаевдик бийлик 2001-жылдын 10-майында Мыйзам Чыгаруу жыйыны аркылуу 36 добуш менен Үзөңгү-Кууш боюнча келишимди да ратификациялоого жетишишкен. Ошентип, кыргыздар “Үзөңгү-Кууштан түбөлүккө айрылган» [50, 90-94-бб.]. Депутат А. Бекназаров “А. Акаевдин мыйзамсыз жашыруун эл аралык келишимге кол койгонун, ал биздин улуттук, мамлекеттик кызыкчылыктарыбызга каршы келерин” айтып, “А. Акаевге ишеним көрсөтпөөнү жарыялоону” сунуштаган [59, 237-б].

Мына ушундан кийин А. Бекназаровду куугунтуктоо башталган. Натыйжада камакка алынган. Аксыда, Бишкекте депутаттын бошотулушун талап кылган ачарчылык башталган. 6-февраль күнү 32 адамдын катарында ачарчылык жарыялап отурган Шералы Назаркулов дүйнөдөн өтүп кеткен [50, 208-210-бб.]. Бул жоготуу дагы, бийликтин окуяга карата аракеттерин өзгөрткөн эмес. Бир катар укук коргоо уюмдарынын жана жергиликтүү талдоочулардын пикири боюнча: “бийлик, өкмөт тарабынан жүргүзүлүп жаткан

саясатты сындоочуларды ачык муунтууга өткөн” [59, 238-б]. “А.Бекназаровдун СИЗОдо катуу токмоктолгондугу” жөнүндөгү кабар элдин толкундоолорун, айрыкча Аксыда күчөткөн. 18-19-февраль күндөрү бийликке нааразычылык жарыялап, депутаттын бошотулушун талап кылып чыккан А. Бекназаровдун шайлоочулары Кара-Суу айылында райаким Ш. Осмоновду, райондун билим берүү жана маданият бөлүмүнүн башчысын жана бир топ райондук аткаминерлерди барымтага алышкан. Аларды эки күндөн кийин гана коё беришкен [50, 218-б]. Мындай кырдаалда Эл аралык уюмдардын тынчсызданган билдирүүлөрүнө карабастан, бийлик маселени тез чечүү аракетин көргөн эмес.

2002-жылдын 11-мартында Токтогул шаарчасында А. Бекназаровдун үстүнөн сот иши башталган. Мамлекеттик айыптоочу Ч. Сыдыков соттолуучуну 7 жылга эркинен ажыратууну сураган. Сот процесси 13-мартка чейин улантылып, 13-март күнү сот өкүм чыгарууну 18-мартка калтырып, кеңешүүчү бөлмөгө чыгып кеткен. А. Бекназаров өз китебинде жазгандай: “18-март күнү боло турган сот иши болбой калган. 19-мартта судья Б. Момбеков сот залына келип, А. Бекназаровдун баш коргоо чарасын өзгөртүү жөнүндөгү токтомду окуп, белгисиз мөөнөткө танапис жарыялап чыгып кеткен” [50, 218-б]. Анткени, бул күндөрү бийлик өз элине ок атып, чындыкты, адилеттүүлүктү талап кылган бейкүнөө адамдардын каны төгүлгөн эле.

16-март күнү Аксы районунун Кара-Суу, Кожо-Ата, Кара-Жыгач айылдарынын жашоочулары жыйын өткөрүшүп, ага областтын губернатору С. Урмановди жана райаким Ш. Осмоновду чакырышкан. Алар аталган жетекчилер элдин талабын жогорку мамлекеттик жетекчиликке жеткизет деген ишенимде болушкан. Бирок, эч ким келген эмес, кечке күткөн эл, эртеси 17-март күнү үч багытта: Таш-Көмүр шаарына, Рязан-Сай айылына жана райондун борбору Кербенге жөө-жалаң жол тартышкан.

Кербен шаарына келе жатышкан нааразычылык тынчтык маршынын катышуучуларын Бозпиек айылынын жанынан жергиликтүү бийлик өкүлдөрү тосуп, аларды артка кайтууларын катуу талап кылышкан. Беш мүнөт өтүп-

өтпөй автоматтан жана табелдик куралдан элге карата ок атыла баштаган. Ок жеген К. Сапаралиев жана С. Тагаев экөө ошол эле жерде жан беришкен, Э. Четимбаев менен С. Уркумбаев экөө кийин, ооруканада өлүшкөн. Ондогон адамдар октон жарадар болушуп, дагы жүздөгөнү ырайымсыз токмоктолгон. Бул кагылышуунун келип чыгышына милиция кызматкерлери күнөлүү болгон [50, 61-6].

Тынчтык жөө жүрүшүнүн атылышы жөнүндөгү кабар, көптөгөн адамдардын нааразычылык маршына кошулуусуна алып келген 18-19-мартта демонстранттар менен укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин ортосундагы кагылышуу Кербенде уланган, мында спецназдар түнү бою элди кууп, токмоктоп, атышкан, “качкан адамдарды номери жок УАЗ машинасы менен кууп, автомат менен атышкан”. Көпчүлүгүн кармап, РИИБге алып келишип, ал жерде аларды дубинкалар, автоматтын кундагы менен урушкан. Натыйжада, дагы эки адам өлгөн: Э. Үмөталиев октон, М. Бекмуратов мыкаачылык менен токмоктоодон. Б. Назарбаева белгилегендей Аксы окуясында 6 адам курман болуп, Аксыдагы кандуу кагылышуу өлкөдөгү башкаруу системасынын кризиске айланып баратканын көрсөткөн [98].

Ошентип, А. Акаев башында турган бийлик, 2002-жылдын 17, 18, 19-март күндөрү өз депутатын коргоп, анын үстүнөн адилет сот болушун талап кылып, тынчтык митингине чыккан карапайым куралсыз элди атып, канын төктү. Бул бийликтин өз элине каршы чыгып, элден алыстагандыгын, анын кризисинин тереңдегендигин ачык көрсөткөн. Жогоруда белгилегендей, бийликтин саясий кырдаалды жумшартуу максатында 19-мартта А. Бекназаровду камактан бошотуусу, абалды оңдогон эмес. Анткени, өз элине ок аткан бийлик, күнөөсүн мойнуна алгандын ордуна, тескерисинче, Аксы трагедиясында оппозициялык күчтөрдү, айрым депутаттарды “саясий экстремизмде” күнөөлөп, Аксы трагедиясынын жоопкерчилигин аларга жүктөөгө аракеттенген.

Президент А. Акаев Аксы окуясын иликтөө боюнча түзүлгөн мамлекеттик, парламенттик жана көз карандысыз коомдук комиссиялардын жыйынтыктарын күтпөй эле, 2002-жылдын 21-мартында “Независимая

газетасына” берген маегинде: Жалал-Абад окуясында эки күч катышты. Бир жагынан – кырдаалды компромисстин негизинде жөнгө салууга жөндөмсүздүгүн көрсөткөн жергиликтү бийлик жана милиция. Экинчи жагынан – элди баш-аламандыкка, бийликке жана мыйзамга баш ийбөөгө тукурган жоопкерчилиги жок саясатчы сөрөйлөр” [59, 242-б] деп айткан.

Бийликтин мындай көз карашы элдин нааразычылыгын кайра күчөткөн. Кубаттуу элдик кыймылдын катышуучулары эми, “А. Акаевдин отставкасын”, “Мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүүнү” талап кылган жалпы улуттук ураан менен чыгышкан. Ошол эле учурда, “Ата Мекен”, “Ар Намыс”, “Эркиндик”, “Коммунисттер” партияларынын лидерлери жана парламенттик “Кыргызстан” тобунун өкүлдөрү Бишкекте жолугушуу өткөрүшүп, А.Акаевди отставкага кетүүгө чакырышкан. Бул биздин пикирибизче, Аксыдагы кан төгүлүүгө А. Акаев күнөөлү дегенди билдирген. Ошону менен бирге, 2002-жылдагы саясий оор кырдаалга саясий партиялар өздөрүнүн ачык пикирин билдире алышкан эмес, атүгүл, оппозициялык партиялар массалык нааразычылыкка чыккан эл менен тыгыз байланыш түзө албаган. Аксы окуясын иликтөө боюнча түзүлгөн мамлекеттик (жетекчиси Н. Танаев), парламенттик (жет. А. Мамбеталиева) жана көз карандысыз коомдук (жет. Т. Тургуналиев) комиссиялар окуянын себептерин туура аныктаганы менен чыныгы күнөөкөрдү (президентти жана анын айланасындагыларды) ачык, так айта алышкан эмес.

Аксы кризисинин учурунда биринчи жолу оппозициялык күчтөр биригишип (2002-жылы 14-августта) “А.Акаевди отставкага кетирүү жана эл үчүн реформа жасоо” кыймылы түзүлгөндүгүн жарыялашкан. Бирок бул кыймыл да олуттуу иш алып бара алган эмес.

Ошентип, 2002-жылдагы март окуялары саясий нааразычылыктардын толкунун жараткан, “А. Акаевди отставкага!” деген ураан пайда болгон, бул жалпысынан бийликтин саясий кризисине алып келген. Ошол эле учурда, 2002-жылдагы саясий кризис өлкөдө калыптанган саясий системанын алсыздыгын ачык көрсөткөн [124, 89-б]. Бул саясий кризис мамлекеттик башкаруу системасын оптималдаштыруунун өтө зарылдыгын дагы бир ирет даана

тастыктаган. Бул багыттагы реформаларды жасоону каалабаган акаевдик бийлик 2005-жылдын мартында кайрадан терең кризиске кабылган.

Изилдөөбүздүн жыйынтыгында:

- 1990-жылдардын экинчи жарымынан тарта өлкөнүн саясий турмушунда 1994, 1996, 1998, 2003-жылдары Конституциялык өзгөртүүлөр жүргүзүлүп, ал реформалар жеке бийликтин калыптанышына, акырындап барып, үй-бүлөлүк, кландык башкаруунун орношуна алып келген.

- Экономикалык жана социалдык чөйрөдө жүргүзүлгөн реформалар көптөгөн мыйзам бузуулар менен коштолуп, калктын социалдык жиктешүүсүнө, анын басымдуу бөлүгүнүн социалдык абалынын кескин начарлашына алып келген.

Натыйжада, мамлекеттик башкаруунун жооптуу жетекчилери, кызматкерлери коомчулукту башкарууда өздөрүнүн алсыздыгын көрсөтүп, элдин ишениминен ажырап калган.

4.2. 2005-ж. Элдик толкундоолор: себептери, жүрүшү, натыйжасы

Аксыдагы кан төгүлүү окуясынан башталып, кийинки айларда улантылган саясий кризис, мамлекеттик башкаруу системасын оптималдаштыруу зарыл экендигин көрсөткөн. 2002-жылдагы элдик толкундоолор депутат А. Бекназаровду колдогон эле акциялар болгон эмес, чындыгында алар элдин басымдуу бөлүгүн камтыган жакырчылыкка, бийликтин элдин көйгөйлөрүнө жасаган текебер мамилесине, башкаруучу элитанын тар чөйрөсүнүн бийликтин бардык бутактарын узурпациялап алып, анын натыйжасында түзүлгөн өздөрүнүн чексиз мыйзамсыз бийлигин, ар кандай сындардан авторитардык ыкмалар менен коргоо аракеттерине каршы чыккан нааразычылык болгон.

Түзүлгөн кризистик абалдан чыгуу максатында А.Акаев “демократиялык кайра куруулар” программасын сунуштап, Конституцияга жаңы өзгөртүүлөрдү

жана толуктоолорду киргизүү демилгеси менен чыккан. Кийинки окуялар, бул А. Акаевдин саясий оппозиция менен диалогго (соодалашуу) барымыш болуп, кандай гана болбосун өз бийлигин сактап калуу аракети болгондугун көрсөттү. Анын буйругу менен Конституциялык кеңешме түзүлүп, ал бир катар конституциялык өзгөртүүлөрдү сунуштоого тийиш болгон. Көпкө созулган талаш-тартыштардан соң, Кеңешме төмөнкү реформаларды ишке ашырууну сунуштаган:

1. Президенттин бийлигин олуттуу чектөө жана парламенттин ролун жогорулатуу;
2. Премьер-министрдин жана анын кабинетинин укуктарын кеңейтүү;
3. Эки палаталуу парламентти бир палаталуу парламент менен алмаштыруу ж.б.

Аталган сунуштар ишке ашканда, коомчулук белгилүү деңгээлде тынчып, саясий кризистен чыгууга шарт түзүлмөк. Бирок президент өз чечиминен чегинип, эксперттик комиссия түзгөн. Комиссия Кеңешменин вариантынан олуттуу айырмаланган оңдоолорун киргизген. Алар төмөнкүлөр болгон:

1. Президенттин кеңери укуктары сакталган;
2. Иш жүзүндө президенттик импичмент мүмкүн болбой калган, себеби, аны мурдагыдай парламенттин үчтөн экиси эмес, бештен төртү колдошу керек болгон;
3. Президенттин бийликтен кеткенден кийинки иммунитетти кеңейтилген (ал, кызматтык милдетин аткарууга байланышкан аракеттери үчүн жоопко тартылуудан бошотулган).

2003-жылдын 2-февралында өткөн Референдумга эксперттик комиссиянын варианты коюлган. Референдумга коюлган экинчи маселе президенттин полномочияларын анын мөөнөтү бүткөнгө чейин (2005-ж.) сактоо маселеси болгон. Референдумдун жыйынтыгы алдын ала эле белгилүү болгон. Борбордук шайлоо комиссиясынын билдирүүсүнө ылайык, референдумга катталган шайлоочулардын 86,68%ы катышып, алардын 76,61%ы конституциялык өзгөртүүлөр жөнүндөгү биринчи маселени колдошкон,

78,74%ы президенттин полномочиесин 2005-жылга чейин сактоо жөнүндөгү экинчи маселеге колдоо көрсөтүшкөн [199]. Чындыгында байкоочулар белгилегендей, референдумга катышкандардын саны 40%дан ашкан эмес жана референдум бийликке көнүмүш болуп калган мыйзам бузуулар, махинациялар менен өткөн. Ошентип, А. Акаев дагы бир ирет, элдик референдум, Конституцияны реформалоо жолу аркылуу өз бийлигин сактап кала алды.

Элдин жана саясий оппозициянын чыдамынын акыркы тамчысы жана акаевдик бийликтин кулашына алып келген элдик толкундоолордун башталышы одоно мыйзам бузуучулук жана зөөкүрдүк менен өткөн 2005-жылдын 27-февралындагы (биринчи тур) жана 13-мартындагы (экинчи тур) Кыргыз Республикасынын бир палаталуу Жогорку Кеңешине болгон шайлоолор болду. 2005-жылдагы парламенттик шайлоонун жүрүшү республиканын бүт аймагын камтыган элдик толкундоолордун келип чыгышына түрткү болду, ал эми анын себептери бир топ терең жана кенен болуп, бир канча жыл мурун башталган.

А. Акаевдик бийликти кулаткан элдик толкундоолордун чыгышына алып келген негизги себептер жалпысынан төмөнкүлөр болгон:

- Бийликтин элден ажырымы, өлкөнүн президенти башында турган бийликтегилер өздөрүнүн жеке баюусу менен гана алектенип калышкан, өлкөдөгү менчиктештирүү саясаты тар чөйрөдөгү мамлекеттик чиновниктер тарабынан (акаевдин туугандары жана жакындары) республиканын “майлуу” объектилерин “менчиктештирүүсүнө” айланган. Бул коомдун социалдык адилетсиздиктин негизинде жүргөн мүлктүк жиктешүүсүнө алып келген;

- Элдин жакырдары, бул аралыкта калктын социалдык абалы жыл өткөн сайын начарлай берген, Кыргызстандын калкынын 70%ы жакырчылыктын чегинде калган. Жумушсуздук кескин көбөйгөн. Калктын ички жана тышкы миграциясы күч алган. Жашоого каражат издеген адамдар коңшу өлкөлөргө, негизинен, Казакстан менен Россияга кете башташкан. Ал эми республикада болсо, “кул базарлары” пайда болгон. 2004-жылы 11-15 жаштагы балдардын 12%ы жана 15-16 жаштагы өспүрүмдөрдүн 19%ы

жокчулуктун айынан мектепке баруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырашып, оор жумуш кылып жүрүшкөн. Ошол мезгилдеги бийлик тарабынан жүргүзүлгөн адилетсиз социалдык саясат, элдин бийликке болгон ишенимин биротоло жокко чыгарган.

- Паракорлуктун болуп көрбөгөндөй өсүшү, мамлекеттик бийликтин бардык түзүмдөрү, коом паракорлуктун кучагында калган. Мамлекеттик бардык кызматтар сатылган, атүгүл, эл арасында да тигил же бул мамлекеттик кызматтын “баасы” белгилүү болгон. Бул жөнүндө эң жогорку мамлекеттик кызматкерлер да айтышкан. Мисалы, ошол мезгилдеги республиканын премьер-министри Т. Чынгышев эң бийик трибунадан: “Бизде жалкоолор менен жиндилер гана пара албайт” деп айткан. Ал эми, Президент А. Акаев: “... коррупция Ак үйдүн жетинчи кабатына жеткендигин” белгилеген [136, 8-б]. Ал мезгилде Ак үйдүн жетинчи кабинетинде өлкө президентинин кабинети жайгашкан. Ал эми кээ бир ЖОЖдордо пара алуу “демөөрчүлүк” формасында легалдашууга да жеткен.

- Өлкөнү үй-бүлөлүк башкаруу, кыргыз коому салттуу, толеранттуу коомго кирет, бирок бул көрүнүш, кыргыз коому, өзгөчө саясий элита тарабынан өтө оор кабыл алынган. Президенттин үй-бүлөсүнүн (аялынын, уулунун, кызынын) мамлекеттик башкаруу ишине, айрыкча, кадр маселесине кийлигишүүсү, коомчулукта алгач жымсалданган, кийин ачык эле күчтүү нааразычылыкты туудурган. Элдин чыдамынын акыркы чеги президенттин уулунун жана кызынын (Айдар Акаев, Бермет Акаева) парламентке өздөрүнүн талапкерлигин койгондугу болуп калган. Айрым фактыларга токтололу. Президенттин кызы Б. Акаева 2003-жылдан тарта Кыргызстандагы Ага-Хан фондунун координатору, 2005-жылкы шайлоодо Жогорку Кенештин депутаты, анын жолдошу А. Тойгонбаев 1997-жылдан тарта Кыргызстандын экономикасынын маанилүү тармактары: авиация, энергетика, коммуникация, арак-суусундук тармагын, жеке телеберүүнү, “Вечерний Бишкек” газетасын көзөмөл кылган. А. Акаевдин баласы Айдар Акаев болсо 1999-2001жж. ОАО «Казкоммерцбанктын өкүлчүлүгүнүн директору, 2004-жылы Олимпиадалык комитеттин төрагасы, 2005-жылы болсо, Жогорку Кенештин депутаты болуп

шайланган. Мындан сырткары Президенттик администрация башчысы, экс-губернатор М. Акаеванын айылдашы Т. Касымов чоң укуктарга ээ болгон [55].

- Кыргызстандын саясий элитасынын жиктешүүсүн кадрдык саясаттан көрүүгө болот. А.Акаевдин мезгилинде мамлекеттик жогорку кызматты ээлешкендер негизинен түндүктүн өкүлдөрү болгон. А. Болпонова белгилегендей А. Акаевдин доорунда түндүктөгү - сарыбагыш, кушчу, тынай, саяк, бугу, саруу уруусунун өкүлдөрү жогорку кызматты ээлеп турушкан. Алардын катарына М. Аширкулов, И. Бекболотов, Ч. Абышкаев, К. Кожоналиев, Ф. Кулов кошууга болот [55]. Ал эми 2005-жылдагы элдик революциянын алдында мамлекеттик бийлик структураларында негизинен сарбагыш уруусунан чыгышкан чүй-кеминдик кландын үстөмдүк кылган. Алсак, А. Акаевдин айланасында сарбагыш уруусунун өкүлү Коопсуздук комитетинин орун басары Б. Жанузаков, МЧС төрагасы Темирбек Акматалиев, Конституциялык соттун төрайымы Чолпон Баева болсо, аталган кланга чүйлүк солто, тынай уруусунун өкүлдөрү кошулган [146]. Ал эми Президентке таасирдүү фигуранын башында таластык кушчу уруусунан Майрам Акаева анын айланасындагылар турушкан. Көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Чынгыз Айтматов (анын баласы тышкы иштер министри Аскар Айтматов). Кушчу уруусунан чыккан Талас, Ысык-Көл, Чуй губернатору, президенттин администрация башчысы Тойчубек Касымов, Улуттук банктын экс төрагасы Кемельбек Нанаев, «Кыргыз алтындын» экс төрагасы Дастан Сарыгулов, мамлекеттик мүлк фондунун төрагасы Аскар Сарыгулов, президенттин администрация башчысы Аманбек Карыпкулов, Жогорку палатанын спикери ж.б. [146].

- Терең руханий жана нравалык кризис, жогоруда келтирилгендердин баары коомдун нравалык баалуулуктарына терс таасирин тийгизген. Чынчылдык, адилеттүүлүк, тазалык, патриоттуулук сыяктуу түшүнүктөр адамдарда мыскылдуу жылмаюуну пайда кылган. Эки жүздүүлөрдүн, алдамчы-уурулардын, митаамдардын заманы келген (Өкүнүчтүүсү мындай көрүнүш азыр деле уланууда). А. Акаевдин башкаруу жылдарындагы биздин коомдун эң

чоң жоготуусу мына ушул руханий жоготуу болду, анткени ал, адамдардын аң-сезимин, психологиясын, дүйнө таанымын жаралайт, аны калыбына келтирүү үчүн бир нече муун талап кылынат.

Жогоруда белгилегендей, эл массасынын акаевдик режимге каршы чыгышына түрткү берген фактор одоно мыйзам бузуулар менен өткөн адилетсиз парламенттик шайлоо болуп калды. Бермет Акаева (президент Акаевдин кызы) башында турган мамлекеттик органдар шайлоонун жүрүшүнө одоно жана мыйзамсыз кийлигишип, өз адамдарын өткөрө башташкан. Бул элдин ансыз да толуп ташып турган чыдам чөйчөгүнүн акыркы тамчысы болуп калды. Март айынын башында башталган элдик толкундоолор, кыска мөөнөттүн ичинде республиканын бүт аймагын кучагына алып, 24-мартта Ак үйдү алуу жана А. Акаевдин жана анын үй-бүлөсүнүн өз өлкөсүн таштап, жашыруун качып кетүүсү менен бүткөн.

Ошентип, 2005-жылдын 27-февралына өлкөдө Жогорку Кеңештин жаңы курамына шайлоолор жарыяланган. Ошол эле күнү беш оппозициялык блок “административдик ресурстарга каршы туруу” максатында коалиция түзүлгөндүгүн жарыялаган. Коалицияга К. Бакиев жетектеген Кыргызстандын элдик кыймылы, Р. Отунбаева башында турган “Ата Журт” коомдук-саясий кыймылы, М. Иманалиевдин “Жаңы багыт” коомдук-саясий кыймылы, Ф. Кулов жетектеген “Ар-Намыс” партиясы курамында болгон А. Атамбаевдин Кыргызстандын Элдик Конгресси жана мурдагы Коопсуздук кеңешинин катчысы М. Ашыркулов 2004-жылдын май айында түзгөн “Таза шайлоо үчүн” Атуулдук союзу кирген [136, 13-б].

Шайлоо эки турдук мажоритардык система менен өткөн. 14 Саясий партия шайлоого катышарын билдиришкен жана саясий партиялардын атынан 64 талапкер катталган. Бийлик “чөнтөк парламент” түзүү максатын ишке ашыруу багытында оппозициянын белгилүү лидерлерин шайлоого катыштырбоо үчүн ар кандай тоскоолдуктарды жасашкан. Мисалы, отурукташуу цензин бетке тутуу аркылуу мурдагы элчилер талапкерлердин тизмесине киргизилген эмес. Алардын катарында М. Шеримкулов, Р.

Отунбаева, М. Абылов, Ү. Сыдыковдор болушкан [59, 265-6] А. Мадумаровго карата да ушуга окшогон тоскоолдуктар жасалган [198].

2005-жылдын 28-февралында, шайлоонун эртеси күнү КМШнын байкоочулары Кыргызстанда өткөн парламенттик шайлоо легитимдүү, эркин жана ачык болгондугун билдиришкен. Ошол эле учурда, шайлоолорду көзөмөлдөө боюнча эл аралык миссиянын өкүлдөрү өткөн шайлоонун биринчи туру ОБСЕнин алдындагы милдеттенмелерге жана башка эл аралык стандарттарга туура келбегендиги жөнүндө билдиришкен. Ошондой эле башка байкоочулар да шайлоонун жүрүшүн сынга алышып, анын таза жана адилет өтпөгөндүгүн көрсөтүшкөн.

Бийлик парламенттин жаңы курамына өзүнүн таасирдүү тарапкерлерин эле эмес, жакын туугандарын – тун уулун, кызын, агасын, аялынын эжесиндилерин өткөрү үчүн жан далбастап аракеттенген, көз көрүнөө одоно мыйзам бузууларга барган. Көптөгөн байкоочулар белгилегендей, бул башкаруучу режимдин ыйманынын эң төмөндүгүн көрсөткөн. Чындыгында, бийлик өзүнүн стратегиялык максатына жетүү үчүн, эң жөнөкөй адамдык жүрүм-турум, ыйман эрежелерин четке кагып, бардык ыкмаларды колдонууга өткөн. Бул элдин бийликке болгон кыжырдануусун, нааразычылыгын күчөткөн.

Шайлоонун жүрүшү жана жыйынтыгы токтоосуз элдик толкундоолорго алып келген. Массалык элдик нааразычылык дээрлик бүткүл Кыргызстанды каптаган. Башында, республиканын түштүгү, биринчи иретте – Жалал-Абад жана Ош областтары саясий чыңалуунун борборуна айланган. Нааразы болгон эл нааразычылык митингдерине чыгышып, анда шайлоонун жыйынтыктарын жокко чыгарууну талап кылышкан. Тез эле ага “А. Акаевди бийликтен кетирүү” талабы кошулган. Саясий кырдаал курчуй баштаган.

Нааразычылык пикеттери, ошондой эле, Бишкек шаарында да өткөн. Добуш берүүнүн жыйынтыктарын кайра кароо талабына кийинчерээк, президент А. Акаевди отставкага кетирүү талабы кошулган. 2005-жылдын 5-мартында элдик кыймылдын лидери К. Бакиев, 27-февралдагы шайлоолор таза эмес өткөндүгүн билдирип, А. Акаевдин режимин коргоп жаткан укук коргоо

органдарынын кызматкерлерин митингчилердин тарабына өтүүгө чакырган. Ошондой эле, ал Жогорку Кеңештин кезексиз сессиясын чакырып, анда мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүү маселесин кароону сунуштаган. Ал алгач, мамлекет башчысынын мөөнөтүнөн мурда шайлоосун өткөрүп, андан кийин парламенттик шайлоо өткөрүү туура болоорун билдирген [205]. Анын чакырыгы оппозициянын башка лидерлери тарабынан колдоо тапкан.

2005-жылдын 10-мартында оппозициялык партиялардын өкүлдөрү К. Бакиев башында турган Эл биримдигинин Координациялык кеңешин түзүшкөн. Саясатчы бирикменин максаты парламенттик шайлоолордун биринчи турунун жыйынтыктарын жокко чыгаруу үчүн чыгып жаткан эл массасынын башкы талабын чечүүгө көмөк көрсөтүү экендигин билдирген.

Ушул эле күнү Жогорку Кеңештин Мыйзам Чыгаруу жыйынынын бир топ депутаттары чукул жыйын өткөрүү демилгеси менен жыйналышкан, бирок Жогорку Кеңештин төрт эшиги тең алдын ала “ичинен чоң-чоң доскалар менен мыкталып бекитилгендиктен, чогулган жыйырмадай депутат, Жогорку Кеңештин борбордук эшигинин сыртында жыйын өткөрүүгө мажбур болушкан.” [51, 478-б]. Жыйынга чогулушкан МЧЖнын депутаттары Кыргызстан элине кайрылуу кабыл алышкан. Анда, 15 жыл бийликте турган президент, дагы эле өз бийлигин сактап калуу максатында парламенттик шайлоону өз кызыкчылыгына пайдаланууга, ал максатта, кезектеги чакырылыштагы парламентти үй-бүлө мүчөлөрүнөн жана ага берилген адамдардан түзүүгө аракет жасап жаткандыгын ишке ашыруу үчүн бийлик одоно мыйзам бузууларга, административдик ресурстарды кеңири пайдаланууга барып жаткандыгы айтылган.

Депутаттар Боршайкомго ишеним көрсөтпөгөндүктөрүн билдиришип, А. Акаевден өлкө президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоону 2005-жылдын июль айына дайындоосун жана аракеттеги парламенттин ишин 2005-жылдын ноябрь айына чейин узартууну талап кылышкан [195].

Бул аралыкта өлкөнүн түштүгүндөгү абал олуттуу курчуп бараткан. 2005-ж. 4-мартында Жалал-Абад шаарынын борбордук аянтына митингге чогулган эл областтык администрацияны ээлеп алышкан. Аянттагы эл “А. Акаев токтоосуз отставкага кетсин!”, “Таза шайлоо болгон жок!”, “Эл бийликке ишенбейт!” - деген сөздөр жазылган плакаттарды көтөрүп, “А. Акаев кетсин!” деп кыйкырып турушкан [86, 14-15-бб.]. Бул көрүнүштөр башка аймактарда, т.а. Ошто, Өзгөндө, Кара-Суу районунда кайталанган. Нарында, Таласта, Бишкекте Жалал-Абаддыктарды колдогон митингчилер чыгышкан. А.Акаевдин бийлигинин кулашына токтолгон Т. Тургуналиев 2005-жылдын төртүнчү айдын төртүнчү күнү А. Акаевдин бийлиги Жала-Абадда кулаган. Ал революциянын апофеозу 20 күндөн кийин Бишкекте бүттү. Ошол 20 күндүн ичинде революция перманенттик күрөш жеңишке жүз миндегендер катышты» [119] - деп белгилеп, Март окуясына эл массасынын активдүүлүгү жогору болгондугун белгилеп өткөн.

2005-жылдын 13-мартында шайлоонун экинчи туру өткөн. Ага байланыштуу ММКлар шайлоонун экинчи турунда кыргыз оппозициясы чындап жеңилүүгө дуушар болду деп билдиришкен. Жаңы чакырылыштагы депутаттардын болгону бешөө гана оппозициянын өкүлдөрү болушкан. Борбордук шайлоо комиссиясынын маалыматы боюнча Жалал-Абад областынын №25 Кара-Үңкүр шайлоо округунан өз кандидатурасын койгон К. Бакиев парламенттик шайлоонун экинчи турунда ишкер Сайдулла Нышановдон жеңилип калган.

ОБСЕнин байкоочулар миссиясы таркаткан билдирүүдө, кыргыз парламентине болгон шайлоолордун экинчи турунун жүрүшүндө, дагы эле олуттуу мыйзам бузуулар аныкталгандыгы айтылган. Оппозиция да шайлоолордун жыйынтыгы менен макул болбогон жана А.Акаевди президенттик үй-бүлөнүн кызыкчылыгын коргоого жөндөмдүү Жогорку Кеңешти түзүү үчүн депутаттыкка өзүнүн жакын туугандарын өткөрүү аракетинде болгондугу үчүн күнөөлөшкөн.

Добуш берүүнүн жыйынтыгынын жарыяланышы өлкөнүн түштүгүндө кийинчерээк, “Жоогазын революциясы” деген аталышка ээ болгон жаңы элдик толкундоолордун башталышына алып келген. Мындай аталышты элдик кыймылдын лидерлеринин бири Роза Отунбаева берген. Бир жумага жетип жетпей, Кыргызстандын бүт түштүгү бийликке баш ийбей калган. Бул А. Акаевдин бийлигинин терең кризисин көрсөткөн. Ага карабастан, өлкө башчысы Боршайкомдун төрагасы эки жүздүүлүк менен “... бул шайлоолор демократиянын жана элдик бийликтин салтанаты” [59, 277-б] болгондугун жарыялашкан. Бирок эл бийликтин мындай сөздөрүнө ишенбей калган. Тескерисинче, расмий бийликтин мындай билдирүүлөрү элдин кыжырдануусуна, элдик толкундоолордун күчөшүнө алып келген.

2005-жылдын 15-мартында Жалал-Абадда, ал эми 19-мартта Ошто Элдик курултай өтүп, Жалал-Абад облусунун элдик губернатору болуп Ж. Жээнбеков, Ош облусунун элдик губернаторлугуна А. Артыков шайланган. Ошентип, республиканын түштүгүндө альтернативалык бийлик орногон. Бийликтин күч колдонуп (ОМОНдорду), бийликти кайра алууга жасаган аракеттеринен майнап чыкпай калган. А. Артыковдун эскерүүсү боюнча: “...Оштогу областминистрациянын мекемесин бошотууга аракеттенген учурда ОМОНдор аялдарды, карыяларды ырайымсыз уруп-согушкан. Көпчүлүк элдин колу, буту сынган. Өздөрүнүн мындай мамилеси менен алар элди ого бетер кыжырдантып, конфликтке от жагышкан [57, 17-б]. Окуялар баш ийбеген мүнөзгө айланган. Көп өтпөй, өзүн “элдик бийлик” деп жарыялаган советтер Нарын жана Талас областтарынын айрым райондорунда түзүлгөн. Түштүктөгү окуялар саясий окуялардын өнүгүшүндө чукул бурулушка алып келген. Тынчтык митингдеринин жана манифестациялардын мезгили бүтүп, радикалдуу аракеттердин этабы башталган. 2005-жылдын март айынын 20-числосуна карата республикада “кош бийлик” түзүлгөн. Өлкөнүн түндүгүндө президенттик администрациянын бийлиги сакталса, ал эми түштүк анын саясий оппоненттеринин көзөмөлүнө өткөн. Мына ушундай татаал кырдаалдын түзүлгөнүнө карабай, расмий бийлик саясий кризисти чечүү багытында

рационалдуу кадамдарга бара алган эмес. Президент оппозиция өкүлдөрү менен эч кандай жолугушууну каалабаган. Тескерисинче, ал Жалал-Абад жана Ош областтарындагы акыркы окуяларда оппозицияны күнөөлөп, оппозиция өкүлдөрүн мындай мыйзамсыздыктарды токтотууга чакырган.

22-мартта А. Акаев, жаңы чакырылыштагы Жогорку Кеңештин депутаттарынын алдында чыгып сүйлөгөн сөзүндө, кыргыз оппозициясынын аракеттерин мамлекеттик төңкөрүш жасоо аракети деп баалаган. 2005-жылдын 24-марты күнү борбор калаадагы оппозиционерлер жана өлкөнүн түштүгүнөн келген саясатчылар (борбор калаага ар бир аймактан көтөрүлгөн элдин өкүлдөрү (топтор) да келген) тарабынан Бишкектин Ала-Тоо аянтында уюштурулган митингге келген, А. Акаевдин саясатына нааразы болгон республиканын жашоочулары, Өкмөт үйүн (Ак үйдү) басып алышкан. Ага чейин өлкөнүн аракеттеги президенти А. Акаев үй-бүлөсү менен өз өлкөсүн, элин таштап, жашыруун белгисиз багытта качып кеткен.

Бул өлкөдө өтө оор жана коркунучтуу саясий кырдаалды жараткан. Мамлекет президентсиз жана өкмөтсүз калган. Эл баш калаанын борбордук аянтына чогулуп жаткан мезгилде өз кызматтары боюнча А.Акаевге эң жакын акыркы адамдар: өлкөнүн премьер-министри – Н. Танаев жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик катчысы – О. Ибраимов отставкага кетишкен. Парламенттин спикери болуп «Ата-Мекен» партиясынын лидери Ө.Текебаев шайланган, ошол эле күнү К. Бакиев премьер-министр жана президенттин милдетин аткаруучу сапатында ант берген. Белгилөөчү жагдай, К. Бакиев 25-март күнү эски парламент тарабынан Кыргыз Республикасынын премьер-министри жана президенттин милдетин аткаруучу болуп дайындалган эле.

Натыйжада, элдик толкундоолордун натыйжасында акаевдик режим кулап, жаңы бийлик орногон. Жаңы бийликтин алдында эң оор милдеттер турган. Алардын эң негизгилери революцияны ишке ашырган эл массасынын талаптарын аткаруу жана элдик толкундоолор учурундагы берилген убадалардын ишке ашыруу болгон. 15 жыл бийликте турган акаевдик режимдин кулашына алып келген Март элдик кыймылы салттык

революциялардын элементтерин кайталоо менен (жогоркулардын мурдагыдай башкара албай калгандыгы, төмөнкүлөрдүн мурдагыдай жашоонуу каалабагандыгы, элдин адаттан тышкары жакырдыгы жана ага байланыштуу саясий активдүүлүгүнүн жогорулашы) өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө да ээ болгон.

Алар:

1. Март элдик кыймылын элет жеринен башталып, анын негизги кыймылдаткыч күчүн жөнөкөй карапайым эл болгондугун белгилеп кетишибиз керек.

2. Кыймылдын башкы урааны «А.Акаев кетсин!» урааны болгон. Бирок ал, бийликти күч менен тартып алууну эмес, президент А.Акаевдин ыйгарым укуктарынан өз ыктыяры менен баш тартып, мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоону жарыялоосун талап кылган. Ошондуктан, А.Акаевдин качуусу, элдик кыймылдын жетекчилери үчүн күтүүсүздүк болгон, алгачкы сааттарда алар, атүгүл апкаарып да калышкан. Аны кийинчерээк, элдик кыймылдын агымы менен бийликке келген президент К. Бакиев өзү да моюнга алган [136, 11-б]. Кыргызстанда “жаңы” бийлик ошентип пайда болгон.

3. Ар кандай кыймылдардын саясий ураандары ошол кыймылдын катышуучуларынын жана жетекчилеринин саясий аң-сезиминин деңгээлинин көрсөткүчү болот. Жогоруда белгилегендей, Кыргызстандагы Март элдик кыймылынын негизги урааны “А.Акаев кетсин!” болгон. Башка башкаруу системасын олуттуу өзгөртүүнү талап кылган саясий, экономикалык, социалдык ураандар коюлган эмес. Ошол эле учурда кыймылдын жетекчилеринде өлкөнү өнүктүрүү боюнча так программалары да болгон эмес.

4. Ар кандай революциялардын башкы маселеси - бийлик маселеси болуп келген, башкача айтканда, бийликти тынчтык же куралдуу жол менен алуу. Кыргыз революциясынын эң бир сонун өзгөчөлүгү ушунда болгон, ал бийликти басып алууну, же тартып алууну даярдаганда, пландаштырган да эмес. А. Акаевдин качып кетүүсү революциянын катышуучулары жана жетекчилери үчүн күтүүсүздүк болгон. А. Акаев качкандан кийинки, алгачкы сааттарда

элдик кыймылдын саясий жетекчилигинде апкааруучулук, атүгүл, белгилүү деңгээлде коркуу да болгон. Мына ошондо гана бийлик маселеси келип чыккан.

5. Кыргыз революциясынын дагы бир өзгөчөлүгү: революциялык кыймылдын жүрүшүндө пайда болгон жана анын башкы күчүнө айланган аялдар отряддары (топтору). Бул феноменалдуу көрүнүш. Алар эл арасында “ОБОН” (отряд баб особого назначения же озверелые бабы особого назначения) деген аталышка конушту. Аялдардын мындай отряддары, өзгөчө республиканын түштүгүндө, революциядан кийинки бир нече айларга чейин, тигил же бул мамлекеттик мекемени, анын жетекчилигин алмаштыруу максатында басып алуу багытындагы иш аракеттерин токтотушкан эмес. Өкүнүчтүсү, аларды (ОБОНдорду) айрым жогорку мамлекеттик кызматтагы адамдар, өзүнө жакпай калган кайсы бир мамлекеттик кызматкерди жаманатты кылып, андан кийин аны кызматтан алуу үчүн пайдалангандыгы болду. Ошентип, “ОБОНдор” март окуяларынын учурунда жана андан кийинки мезгилдерде “республикалык кадрлар бөлүмүнө” айланды. Бул албетте, кыргыз демократиясынын терс жактарын жана биздин коомдун, өзгөчө анын саясий элитасынын саясий маданиятынын жалпы деңгээлин көрсөттү.

Жогорудагы ойлорду жалпылап, төмөнкүдөй жыйынтыкты чыгарууга болот. 2005-жылдын 24-мартында болгон саясий Кыргызстандын түндүк түштүк аймактарында эл массасынын активдүү катышуусу аркылуу башталган, социалдык-экономикалык, саясий себептерден улам жаралган.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында:

- 2005-жылдын 24-Мартындагы окуяга февраль-март айларында бийлик тарабынан одоно мыйзам бузуулар менен өткөн парламенттик шайлоолор, Президенттин уулу жана кызынын депутат болуп шайланышы, революциянын “денатору”, “тамызгысы” катары кызмат кылса, революциянын жаралышынын тарыхый өбөлгөлөрү 2002-жылдагы Аксы окуясынан бери келе жаткан, өлкөдөгү кырдаал башкы себеп катары кароо зарыл.

- 2005-жылдын 24-Март революциясынын чыгышы саясий, социалдык-экономикалык, руханий терең себептерине ээ. Алардын катарына: бийлик

менен элдин ортосундагы ажырым, элдин жакырдануусу, паракорчулуктун күч алышы, үй-бүлөлүк, кландык башкаруунун күч алышы, Кыргызстандын саясий элитасынын бөлүнүп-жарылуусу, руханий, нравалык кризистерди атоого болот.

- Революция аймактардан башталып, массанын активдүү колдоосуна ээ болуп, элдик толкундоолор тез эле республиканын башка аймактарына да жайылган. Тынчтык мүнөздө башталган элдик митингдер март айынан баштап түштүк аймактарда радикалдуу (обл, райадминистрацияларды басып алуу, элдик бийликти жарыялоо, элдик губернаторлорду, акимдерди шайлоо) мүнөзгө айланган. Т. Турганаливдин эскерүүсүнө таянсак: “...элибиздин бери дегенде 95%, ары дегенде 99% нааразы болуп ачык чыкты...” [119]. Натыйжада, март айынын ортосуна карата өлкөдө кандайдыр бир деңгээлде “кош бийлик орногон. “мамлекеттик төнкөрүш” катары мүнөздөөгө болбойт, анткени 24-мартындагы окуяга бийликтин экинчи бир тобу тарабынан, же болбосо өлкөдөгү аскер адамдары тарабынан уюшулган “төнкөрүш” эмес, эл массасынын активдүү колдоосуна ээ болуп, кыймылдаткыч күчү карапайым элеттик эл болгон-элдик революция катары мүнөздөөгө болот. Демек, 2005-жылдагы Март окуясынын чыгышынын тарыхый-саясий өбөлгөсү 2002-жылдагы Аксы окуясынан улам жаралып, Республикадагы саясий, социалдык-экономикалык кризистин тереңдешинен, А. Акавдин «үй-бүлөлүк» башкаруу режимин кулатууга каршы, эл массасынын активдүү катышуучусу, аркылуу ишке ашыралган - элдик революция.

4.3. Коомдук-саясий абал: бийлик жана саясий оппозиция

Күтүүсүз бийлик алмашуудан кийинки парламенттин жана К.Бакиев башында турган Убактылуу өкмөттүн (К.Бакиев дайындаган бардык министрлер милдетин аткаруучу болуп турушкан) алдында турган эң башкы маселе өлкөдө саясий туруктуулукту сактоо, саясий оор кырдаалдын андан ары тереңдешине жол бербөө, өлкөнү укук талаасына кайтаруу болгон. Эң башкы

президенттик бийликти Конституция боюнча тынчтык жолу менен өткөрүү маселесин чечүү каралган. Конституция боюнча А. Акаев формалдуу түрдө өлкө президенти болуп кала берген.

2005-жылдын 1-апрелинде Жогорку Кеңеш атайын комиссия түзүп, аларга мамлекеттин биринчи башчысы А. Акаев менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү милдети жүктөлгөн. Анын курамына төмөнкүлөр кирген: Ө. Текебаев – төрага, депутаттар: К. Батыров, Т. Керексизов, Т. Сариев, Ж.Сатыбалдиев. Мурдагы чакырылыштагы депутаттардан Д. Чотонов кирген.

А. Акаевдин 2005-жылдын 5-апрелинен баштап президенттик укуктарынан өз ыктыяры менен баш тартуу жөнүндөгү арызына кол коюусу 4-апрель күнү Москва шаарында Кыргызстандын элчилигинде парламенттин өкүлчүлөрүнүн катышуусунда жүргүзүлгөн. Бийликтен кетүү жөнүндөгү арызына кол коюунун алдынан, А. Акаев кыргызстандыктарга жарым сааттык коштошуу сөзү менен кайрылган. Анда ал, Март окуяларын мамлекеттик төңкөрүш деп мүнөздөгөн. Ал эми өзүнүн аргасыз качуусун, өлкөдө адам канынын төгүлүшүнө жол бербөө максаты менен түшүндүргөн.

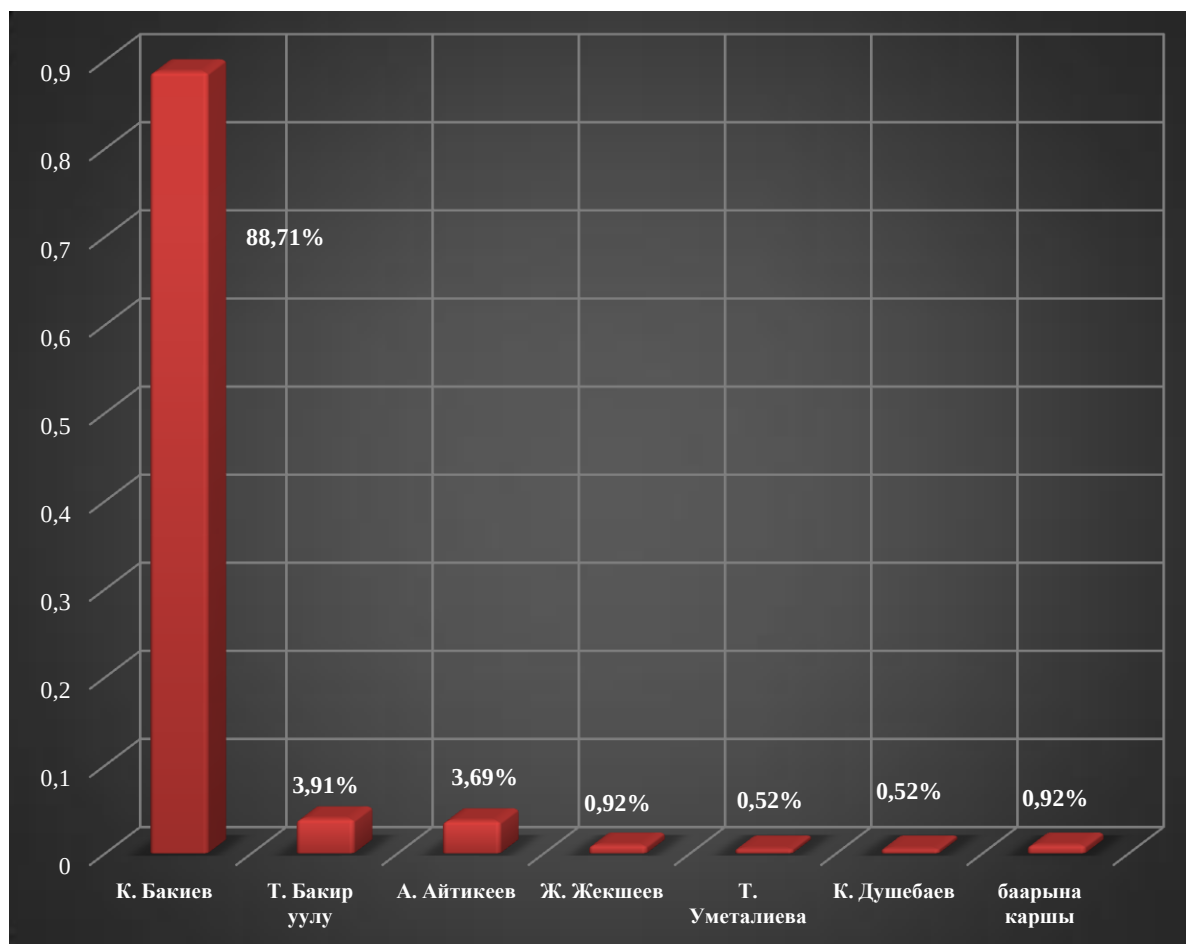
Жогорку Кеңеш А. Акаевдин Кыргыз Республикасынын президенттик кызматынан мөөнөтүнөн мурда ээлеген кызматынан кетүүсүн 2005-жылдын 11-апрелинде кабыл алган. Ошентип, А. Акаев экс президент болуп калган, бирок А. Акаевге расмий түрдө экс-президент статусун берүү маселеси кийинкиге калтырылган. Ошол эле мезгилде жаңы президентти шайлоо күнү 2005-жылдын 10-июлуна дайындалган.

Конституциялык реформаны ишке ашыруу максатында Жогорку Кеңеш 2005-жылдын 28-апрелинде “Конституциялык кеңешме түзүү жана Кыргыз Республикасында Конституциялык реформа жүргүзүү жөнүндө” токтом кабыл алган.

Конституциялык кеңешменин жыйыны 29-апрель күнү “Пинара” мейманканасында өткөн. Жыйынды премьер-министр жана президенттин м.а. К. Бакиевдин жана Конституциялык соттун төрайымы Ч. Бакованын катышуусунда Жогорку Кеңештин төрагасы Ө. Текебаев ачкан.

Шайлоо алдындагы даярдык иштери башталганда, президенттикке бир нече адам өз талапкерлигин койгон. Алар: К. Бакиев, Ф. Кулов, Турсунбай Бакир уулу, А. Айткеев, Ж. Жекшеев, Т. Уметалиева, К. Дүйшөбаевдер болушкан.

Шайлоонун жыйынтыгы төмөнкү диаграммада берилет: диаграмма №2

Диаграммада белгиленгендей 88,71% добушу менен К. Бакиев Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланган. Жаңы шайланган президентке ишеним артышкан. Президент К. Бакиев өзүнүн либералдуулугун жана демократтуулугун көрсөтүү үчүн өзүнө команда түзүүгө аракеттенген. Бирок ал күчтүү, бирдиктүү команда түзө албады. Мына ушул көрүнүш революциядан кийинки алгачкы жылдардагы жаңы бийликтин алсыздыгынын жана мамлекеттик башкаруунун эффективдүү боло албагандыгынын башкы себеби болуп калды. Президенттин кадрдык саясаты Кыргызстандын калкынын жана анын саясий элитасынын белгилүү бөлүгүнүн нааразычылыгын жаратты.

Жаңы бийликке Ө. Текебаев башында турган парламенттик оппозиция пайда болду, оппозиционерлердин көпчүлүгү түндүктүк депутаттар болушту. Түндүк менен түштүктүн каршылашуусу, парламенттин, тагыраак айтканда, анын оппозициялык бөлүгүнүн президент жана аткаруу бийлиги менен каршылашуусу курчуду. Эми оппозиционер-депутаттар жана аларды колдогон Өкмөттүк эмес уюмдар, саясий партиялар, айрым саясий ишмерлер бийликтен К. Бакиев өзүнүн шайлоо алдындагы программасында убада кылган Конституциялык реформаны тездетүүнү талап кыла башташкан.

Конституциялык реформаны ишке ашыруу талабы менен оппозиционерлер 2006-жылдын 29-апрелинде Бишкекте тынчтык митингин уюштурушкан. Кийинки айларда оппозиция менен бийликтин каршылашуусу курчуп отурган. Каршы туруунун эң жогорку кульминациялык чеги 2006-жылдын 2-8-ноябрь күндөрү болуп калды. Бул күндөрү оппозиционерлер борбор калаанын башкы аянтында тынчтык митингин уюштурушуп, аны алардын талаптары бийлик тарабынан аткарылганга чейин мөөнөтсүз деп жарыялашты. Алардын негизги талабы Конституциялык реформа болгон. Бирок Бакиев-Куловдун отставкасын талап кылган радикалдык ураандар да болгон.

Борбордук аянтка оппозиционерлер ар кандай булактардын маалыматы боюнча 5 миңден 10 миңге чейин өздөрүнүн тарапкерлерин алып чыгышкан. Борбордук аянтка чыккандар негизинен Чүй областынын жашоочулары, “Реформа үчүн” Кыймылынын тарапкерлери калган аймактарды көтөрө алышкан эмес. Республиканын түштүгү президенттин тарабында бекем турган. Окуялардын туу чокусу (кульминациясы) 6-ноябрдан 7-ноябрга караган түн болуп калды. Бул түнү 6-ноябрда парламентке сунушталган Конституциянын президенттик вариантына канааттанбаган оппозиционер-депутаттар (“Реформа үчүн” Кыймылынын мүчөлөрү) парламент аркылуу Конституциянын өздөрү түзгөн вариантын өткөрүүгө аракет кылышкан. Бирок кворум болгон эмес жана парламент тең экиге бөлүнүп кеткен. “Борбор” деп (центристтер) аталган топ пайда болуп, алар парламенттин жыйынын таштап чыгып кетишкен. Ошондон

кийин, депутаттар, “Реформа үчүн” Кыймылынын мүчөлөрү өздөрүн Учредительдик чогулуш деп жарыялашып (алар, аларды колдогондор менен бирге 38 болушкан), Конституциянын жаңы проектин кабыл алышкан. Бул оппозиционер-депутаттардын мыйзамсыз, антиконституциялык жол менен бийликти басып алуу аракети болгон жана өлкө терең саясий кризиске кабылгандыгын күбөлөндүргөн.

Эртеси күнү 7-ноябрда (бул күн майрам күн – Эл биримдиги күнү болгон) президентти колдогон депутаттар Ала-Тоо аянтында парламенттин имаратынын жанында каяша митинг (антимитинг) уюштурушкан. Бул митингди уюштуруунун демилгечиси депутат К. Ташиев болгон, кийин ал бул кызматы үчүн Өзгөчө кырдаалдар министри кызматын ээлеген. Ушул күнү, айрыкча анын эртеси 8-ноябрда республиканын бардык аймактарында бийлик түзүмдөрү тарабынан Бакиев-Куловду колдогон митингдер уюштурулган. Бул митингдерге негизинен бюджеттик мекемелерде иштеген мугалимдер, врачтар, студенттер “айдап барылган”. Бирок, түштүк аймакта К. Бакиевди чын жүрөгүнөн колдоп барган “түштүкчүлөр” да көп болгон. Алар парламентти таркатууну, бардык оппозиционерлерди камакка алууну, Конституцияны Жалпы элдик референдум аркылуу кабыл алууну талап кылышкан. Президентти колдогондордун негизги урааны: “Жашасын Бакиев-Кулов!!!”, “Текебаевге өлүм!” сыяктуу ураандар болгон. Бул жерде, албетте, биздин коомдун, өзгөчө Кыргызстандын саясий элитасынын маданиятынын, саясий аң-сезиминин төмөндүгүн өкүнүү менен белгилөөгө болот. “Реформа үчүн” кыймылынын лидерлери да, бийлик да өздөрүнүн саясий максаттарына жетүү үчүн элди бири-бирине басым жасоочу курал катары пайдаланышкан. Атүгүл, алар, элди түндүк-түштүк белгиси боюнча бөлүшүп, тыюу салынган чийинден да өтүп кетишти. Каршылашуу өзүнүн акыркы чегине жетип, Кыргызстан түндүк жана түштүк болуп экиге бөлүүнү, атуулдук согуш чыгып кетүү коркунучу алдында калган.

2006-жылдын 7-ноябрынын кеч түнүндө мамлекеттин жана Кыргызстандын бүткүл элинин кызыкчылыгын жетекчиликке алган эки тарап

(бийлик жана оппозиция) компромисстик чечимге келишип, Конституциянын Жаңы редакциясын иштеп чыгуу үчүн Келишим комиссиясын түзүштү [136, 32-б]. Эртеси күнү аталган комиссия консенсустун негизинде Конституциянын Жаңы редакциясын даярдаган. Анда, эки тараптын өкүлдөрү өздөрүнүн чыгып сүйлөгөн сөздөрүндө белгилешкендей, бардык тараптын кызыкчылыгы эске алынган. 8-ноябрдын кечинде парламентарийлер 65 добуш менен (Кыргызстандын бул чакырылыштагы парламенти 75 депутаттан турган) Кыргыз Республикасынын Конституциясынын Жаңы редакциясын кабыл алышты. 9-ноябрь күнү эртең менен өлкө президенти аталган документке кол койгондон кийин, ал өзүнүн мыйзамдуу күчүнө кирген.

Бирок ноябрь Конституциясы (Жаңы редакция) реалдуу өзүнүн мыйзамдуу күчүнө кирбей туруп (анын тексти массалык маалымат каражаттарынын беттеринде басылган эмес), 2 айдан кийин дагы башка Конституция менен алмашылган.

2006-жылдын 30-декабрында Кыргыз парламенти Конституциянын дагы бир Жаңы редакциясын кабыл алган. Парламентарийлер ноябрь Конституциясын коргоп кала алышпады. Мында депутаттардын ырксыздыгы чоң роль ойногон. Көп депутаттар компромисстик позицияда туруп алышкан. Белгилөөчү жагдай, бул окуянын алдында, 2006-жылдын 19-декабрында премьер-министр Ф. Кулов башында турган өкмөт отставкага кеткен.

2007-жылдын 29-январында парламент президенттин үчүнчү көрсөтүүсү боюнча Кыргыз Республикасынын премьер-министрлигине эч кимге белгисиз болгон Азимбек Исабековду бекитип берген. Көз карандысыз Кыргызстандын 13-өкмөтүнүн башчысы А. Исабеков бул кызматта иштеген мөөнөтүнүн кыскалыгы боюнча рекорд жасап, так 2 айдан кийин, 29-мартта өз каалоосу менен отставкага кеткен. Анткени бул мезгилде, оппозициялык күчтөрдүн активдешүүсүнө байланыштуу Кыргызстанда саясий кырдаал кайрадан курчуй баштаган.

2007-жылдын февраль айынын аягында Ф. Кулов, М. Эшимканов жана Ө.Текебаев «Бириккен фронт» уюмун түзүшүп, анын алдында К.Бакиевдин

саясатына нааразы болгон бардык саясий күчтөрдү бириктирүүгө аракет кылышкан. Бирок, аны алар ишке ашыра алышкан эмес. Оппозициянын башкы лидерлеринин бири болгон А. Атамбаев, президент менен келишип, премьер-министрлик кызматты ээлеп калган. Парламентарийлер да ага колдоо көрсөтүшкөн. 2007-жылдын 21-мартында Жогорку Кеңештин депутаттары 48 добуш менен А.Атамбаевди премьер-министрлик кызматка бекитишкен. Ошентип, бийлик эң оор кризис учурунда оппозицияны бөлүп-жарып, алсыратууга жетишкен. Президент К. Бакиевдин отставкага кетүүсүн талап кылып, апрель айында Ала-Тоо аянтында “Бириккен фронт” тарабынан уюштурулган митингдерден майнап чыккан эмес. Белгилей кетүүчү жагдай, Март (2005-ж.) революциясынан кийин, Кыргызстан митингчилер өлкөсүнө айланган. Эки жарым жылда республикада эки тараптан уюштурулган чоң кичине митингдердин саны 1,5 миңден ашкан [136, 36-б].

Президент болсо, бардык саясий күчтөр менен сүйлөшүү столуна отурууга жана алар менен биргеликте чечүүнү талап кылган маселелерди, алардын таарынычтарын талкуулоого даяр экендигин билдирип келген. Ошол оор кырдаалда анын мындай позициясы өлкөнүн лидери жана жөнөкөй саясатчы катары эң туура болгон. Бирок оппозициянын радикалдык маанайдагы лидерлери Ф. Кулов менен М.Эшимканов бийлик менен диалогго баруудан такыр баш тартышкан. Бир жумадан кийин, демонстранттар күч түзүмдөрү тарабынан кууп таркатылган. Конституциялык сот Жогорку Кеңештин депутаттары К. Карабеков менен М. Эшимкановдун сунуштарын канааттандырып, Кыргыз Республикасынын 2006-жылдагы ноябрь жана декабрь Конституцияларын жокко чыгарган жана Кыргызстанды 1993-жылдагы акаевдик Конституцияга кайтарган. Бул бир жагынан баары үчүн күтүүсүздүк болсо, экинчи жагынан оппозициянын өкүлдөрү - депутаттар К. Карабеков менен М. Эшимкановдун эч кандай принципти кармабагандыктарын көрсөткөн.

Президент 19-сентябрда Кыргызстан элине Кайрылуу жасап, 2007-жылдын 21-октябрына Референдум жарыялаган. Референдум (Жалпы элдик добуш берүү) аркылуу эки мыйзамды кабыл алуу каралган: “Кыргыз

Республикасынын Конституциясынын Жаңы редакциясы жөнүндөгү мыйзам” жана Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндөгү Кодекси”. Кабыл алынуучу жаңы шайлоо кодекси боюнча Кыргыз парламентине шайлоолор пропорционалдык негизде, б.а. партиялык тизме менен өтүүгө тийиш болгон. Референдумга даярданууга, түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө убакыт өтө аз болгондугун белгилей кетүү шарт. Калктын көпчүлүгү, өзгөчө айыл жериндегилер Референдум эмне үчүн өткөндүгүн түшүнбөй да калышкан. Ошентсе да, референдум калктын чоң “саясий активдүүлүгүндө” өтүп, добуш берүүчүлөрдүн 75,73%ы Референдумга коюлган маселелерди колдоп беришкен. Расмий статистика Референдумга калктын 80%ы катышты деп жарыялаган. Ал эми, оппозициялык ММКлар шайлоо участкаларына калктын болгону 30%ы гана келди деп билдиришкен.

Бул аралыкта, 2007-жылдын күз айларында Кыргызстандын социалдык-экономикалык жашоосу ундан башталган, азык-түлүк продуктыларынын бардык түрлөрүнө баанын болуп көрбөгөндөй өсүүсү менен мүнөздөлгөн. Мындай абал элдин тынчын кетирсе, саясатчылар көңүл бурушкан эмес. Алар саясий маселелер менен алек болушкан.

22-октябрда, Референдумдун жыйынтыгы жарыялангандан кийин, Президент Жаңы Конституциянын негизинде парламентти таркаткан. Ошентип, Референдум (Жалпы элдик добуш берүү) аркылуу өлкөнүн Конституциясынын Жаңы редакциясы кабыл алынган. Кыргызстан Жаңы Конституция менен жашай баштаган. Кабыл алынган Конституция президентке акаевдик Конституциялардагы ыйгарым укуктарын кайтарып берген. Жогоруда белгилегендей, Жалпы элдик добушка (Референдумга) коюлган экинчи маселе “Шайлоо жөнүндө Кодекс” болгон. Жаңы шайлоо кодекси боюнча 90 депутаттан турган жаңы парламент партиялык тизме менен шайланган. Парламенттик шайлоо 2007-жылдын 16-декабрына дайындалган. Ошентип, партиялар арасында шайлоо алдындагы күрөш башталган. Бул мезгилде Кыргызстанда расмий каттоодон өткөн 105 саясий партия болгон. Бирок парламенттик шайлоого катышууга 50 гана партия арыз берүүгө үлгүргөн.

Расмий түрдө шайлоо кампаниясы 2007-жылдын 26-ноябрынан башталган. Бул мөөнөткө карата шайлоо мыйзамынын бардык шарттарынан өткөн 12 саясий партия калган. Шайлоого катышууга укук алган ар бир саясий партия өз тизмесиндеги алдыңкы беш адамды ачык көрсөтүүгө милдеттүү болгон.

Ошентип, 26-ноябрдан бардык саясий партиялар расмий түрдө шайлоо кампаниясын башташкан. Бардык партиялардын ичинен 2007-жылдын октябрь айында түзүлгөн «Ак Жол» элдик партиясы көбүрөөк мүмкүнчүлүккө ээ болгон. Анткени ал, бийлик партиясы болгон. Бул К. Бакиев башында турган расмий бийликтин жаңы шайлануучу парламентти “чөнтөк” парламентке айландыруу багытындагы саясий ыкмасы болгон. (аны учурунда акаевдик бийлик да “Алга Кыргызстан”, “Адилет” партияларын түзүү аркылуу колдонгондугун белгилей кетүү абзел). “Ак-Жол” партиясына олуттуу атаандаштыкты түзгөн «Ата-Мекен» социалисттик партиясы болгон. Шайлоо кампаниясындагы күрөш негизинен ушул эки партиянын ортосунда жүргөн.

Мыйзамга ылайык шайлоого катышкан партиялар 5%дык тосмодон өтүүгө жана ар бир округдун (округдар 9 болгон: Бишкек, Ош шаарлары жана 7 область) шайлоочуларынын 0,5% добушун алууга тийиш болгон. Мындай талап логикалык жактан туура болгон жана бардык партиялар бул шартка макул болушкан. Бирок, шайлоого бир нече күн калганда КРнын БШКсы ар бир округдагы 0,5%дык барьер ошол округдагы шайлоочулардын санынан эмес, жалпы республикалык шайлоочулардын санынан деген чечим кабыл алган [136, 46-47-бб.]. Мындай чечим парламенттик шайлоого катышып жаткан көптөгөн партиялардын кыжырдануусун туудурган. Мындай чечим расмий бийликтин саясий атаандаштарын парламентке өткөрбөй коюу багытында жасаган кезектеги саясий ыкмасы болгон. БШК өзүнүн бул чечимин кантсе да жокко чыгарган, бирок, шайлоодон кийин. Бул, ошол учурдагы расмий бийликтин мыйзамдарды (тагыраагы мыйзамсыздыкты) өз кызыкчылыгы үчүн каалагандай пайдалангандыгын көрсөтүп турат.

Натыйжада, Кыргызстандын тарыхында партиялык тизме боюнча биринчи парламенттик шайлоолор 2007-жылдын 16-декабрында өткөн. Кыргыз

Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясы шайлоонун жыйынтыгын чыгарып, Кыргыз парламентине партиялык тизме боюнча өткөн шайлоо ачык, таза, мыйзам чегинде жана мурда болуп көрбөгөндөй демократиялык негизде өттү деп жарыялаган. Ал эми оппозициялык партиялар, биринчи иретте “Ата Мекен” партиясы жана бир катар Өкмөттүк эмес уюмдар башка пикирде турушкан жана документалдык фактылардын негизинде өткөн шайлоонун демократиялык негиздеги таза, ачык мыйзамдуу шайлоо болбогондугун далилдөөгө аракеттенишкен.

Ошентип, өткөн шайлоонун алдын ала жыйынтыгы боюнча 5%дык барьерден өткөн партиялар биздин эсептөөбүз боюнча парламенттеги депутаттык орундарды (90 орун) төмөнкүдөй бөлүштүрмөк: «Ак-Жол» партиясы - 65 орун. «Ата-Мекен» партиясы - 11 орун. СДПК – 7 орун. «Коммунисттер партиясы» - 7 орун. Бул аралыкта БШКнын мүчөсү Ж. Жолдошева өзүнүн АКИ press маалымат агенттигине берген интервьюсунда: “эгерде жалпы шайлоочулардын 5%ын жана андан ашыгын алган партия бир региондон ошол региондогу шайлоочулардын добушунун 0,5%ын ала албаса, анда мындай партия парламентке өтпөйт” [136, 51-б] деп билдирген. Белгилөөчү жагдай, 18-декабрдагы Жогорку сот тарабынан Шайлоо кодексинин 77-беренесинин 2-пункту боюнча (областтардагы 0,5 %дык квота жөнүндөгү) БШКнын түшүндүрмөсүн жокко чыгаруусу Кодекстеги норманын өзүн жокко чыгарууну түшүндүргөн эмес. Ал эми бул нормада: «Ар бир областтын жана Бишкек, Ош шаарларынын шайлоочулардын тизмесине кирген шайлоочуларынын 0,5%дан аз добушун алган партия депутаттык мандатты бөлүштүрүүдөн четтетилет” [136, 51-б] деп айтылган.

Кыргыз Республикасынын БШКсынын маалыматы боюнча оппозициялык «Ата-Мекен» социалисттик партиясы Ош шаары боюнча 0,5%дык барьерден өтө алган эмес. Жалпы алган добушу боюнча ал жогоруда белгилегендей, “Ак Жол” элдик партиясынан кийин экинчи орунда турган. Атамекенчилердин Ош шаары боюнча 0,5%дык барьерди өткөндүктөрүн документалдык фактылар менен далилдөө аракеттери натыйжа берген эмес. Ошентип, алар акаевдик

режимдин мезгилиндегиден да ашып түшкөн бийликтин адилетсиздигинен парламентке өтпөй калышкан.

Депутаттык орундар төмөнкүдөй болуп бөлүштүрүлгөн: «Ак-жол» элдик партиясы – 71 орун; КСДП – 11 орун; “Кыргызстандын коммунисттер” партиясы – 8 орун. 24-декабрда Жогорку Кеңеш спикерди шайлаган. Спикерликке «Ак –Жол» партиясынын депутаты Адахан Мадумаров шайланган. Ушул эле күнү өкмөттүн структурасы бекитилген жана «Ак-Жол» фракциясы өлкөнүн премьер-министрлигине И. Чудиновду көрсөткөн. А. Атамбаев башында турган өкмөт 27-ноябрда отставкага кеткен. Президент К. Бакиев КРнын Конституциясынын 46-беренесинин 1-пунктунун 1-подпунктуна жана 69-беренесинин 1-пунктуна ылайык И.Чудиновду Кыргыз Республикасынын премьер-министрлигине дайындоо жөнүндөгү жарлыкка кол койгон. 2007-жылдын 27-декабрында аракеттеги Конституцияга ылайык, президенттин жарлыгы менен республиканын кезектеги 15-өкмөтү түзүлгөн. Бул күндөрү «Ата-Мекен» оппозициялык партиясынын тарапкерлери тарабынан Бишкектеги М.Горькийдин эстелигинин алдында “Мен ишенбейм” акциясы өткөн. Муну менен алар парламенттик шайлоонун жыйынтыгына ишенбегендиктерин билдиришкен.

Бир нече күндөн кийин, оппозициялык партиялар жана аларды колдогон бир катар Өкмөттүк эмес уюмдар “Адилеттүүлүк үчүн” коомдук кыймылына биригишкен. Бул бирикмеге 9 оппозициялык партия: «Ата-Мекен», «Ар-Намыс», «Асаба», «Жашылдар партиясы», «Элдик Кеңеш», «Таза Коом», «Эл ынтымагы», «Ала-Тоо элдик партиясы», «Кыргызстандын патриоттору» жана 10 Өкмөттүк эмес уюмдар кирген. Анын А. Жекшенкулов (КРнын экс тышкы иштер министри) жетектеген 18 адамдан турган жумушчу органы – уюштуруу комитети түзүлгөн. Кыймылдын лидерлери билдиргендей, анын негизги максаты – Кыргызстандын коомдук парламентин түзүү болгон. Бул оппозициялык күчтөрдүн күрөштүн жаңы тактикасына жана стратегиясына өткөндүгүн билдирген. Кийинки эки жыл аралыгында бийлик менен оппозициянын ортосундагы саясий тирешүү уланган. Коомчулукта белгилүү

деңгээлде өлкөдөгү саясий окуяларга карата көңүл коштук байкалган. Өлкөнүн жогорку саясий элитасынын бийлик үчүн күрөшүнөн тажаган карапайым элге тынчтык, татыктуу жашоо керек эле.

К. Бакиевдик бийликке элдин ишениминин төмөндөп бараткандыгын социологиялык сурамжылоонун жыйынтыгы да көрсөткөн. Мисалы: 2006-ж. кыргызстандыктардын 71%ы өкмөттү колдоорун билдирсе, 2007-ж. ал көрсөткүч 64%ды түзгөн. 2006-ж. парламенттин ишин калктын 59%ы оң бааласа, 2007-ж. бул көрсөткүч 47%гана болгон. 2007-жылы президенттик администрацияга калктын 69%ы ишенээрин билдирсе, 2008-жылы 60%ы гана ишеним көрсөткөн [158, 184-б]. Бул көрсөткүчтөр жыл өткөн сайын төмөндөө багытында өнүккөн.

Өзүнүн саясий рейтингинин түшүп баратканын сезген К.Бакиев президенттик мөөнөтү бүтө электе 2009-жылы, президенттик шайлоо өткөрүп, экинчи мөөнөткө “шайланып” алган. Белгилей кетсек, 2009-жылы 23-июлда президенттик шайлоодо К. Бакиев 76,12% добуш менен кайрадан шайланган. 2009-жылы мөөнөтүнөн мурун өткөрүлгөн шайлоо “Кыргызстандын тарыхында эң ыплас шайлоо”[40] деп табылган. Бирок, 2005-жылдагы Март революциясынын арты менен бийликке келген К. Бакиев жана анын айланасындагылар элине берген убадасын аткарбаган. 2005-жылдагы элдин негизги талаптары болгон: “үй-бүлөлүк” башкарууну жоюу, паракордукка каршы күрөшүү, кадрдык саясат, административдик-соттук ж.б. тармактарда жетиштүү реформалар жүргүзүлбөгөн. К. Бакиевдин башкаруу мезгилине токтолгон А. Акунов: “үй-бүлөлүк бийликти жоем деп сөз берип жүрүп оппозициянын ишенимине кирген, ошол убаданын аркасы менен элдин добушун алып президенттике шайланган К.Бакиев аны жоймок турсун, кайра ого бетер күчөткөн” [40]-деп жазат. Чындыгында А. Акаевдин доорунда үй-бүлөлүк-авторитардык башкаруу бийлигинен тажаган эл, К. Бакиевдин доорунда үй-бүлөлүк-кылмыштуу бийлик тутумуна кайрадан туш болгон.

Өлкөдөгү кадр саясатын жүргүзүүдө “түштүк” кландык саясат күч алса, К. Бакиевдин жеке үй-бүлө мүчөлөр, жакын туугандары кызматтык орундарды

ээлешип “үй-бүлөлүк” башкаруу кайрадан күчөгөн. 2005-жылдагы март революциясынан кийин түштүк кландын позициясы күчөсө, ал эми 2009-жылдын 23-июлдагы Президенттик шайлоодон кийин түштүк - кландын мамлекеттик башкаруудагы позициясы бекемделген. К. Бакиевдин жакын туугандары, Каныбек, Жусуп, Марат, Жаныш Бакиев жергиликтүү башкаруу органдарында, мамлекеттик кызматтарды аткара баштаган. Алсак, Жаныш Бакиев 2006-жылдан тарта Кыргызстандын коопсуздук комитетин, 2008-жылдан баштап Президенттин мамлекеттик көзөмөл кызматынын начальниги, 2010-жылдан баштап К. Бакиевдин баласы Марат Бакиев Кыргызстандын Коопсуздук комитетинин төрагасынын жардамчысы кызматтарын аркалап келишкен [144]. Ал эми, 2009-жылы 26-октябрда К.Бакиевдин жарлыгы менен “Өнүктүрүү, инвестициялар жана инновациялар” боюнча борбордук агенттик (ЦАРИИ) түзүлүп, ага Максим Бакиев жетекчи болуп дайындалган. Мындант сырткары Максим Бакиев республикадагы банктарды өз көзөмөлүнө алган. Е. Бородиндин пикири боюнча М. Бакиев республикадагы улуттук бюджеттин 80% каражаты топтолгон 6 банкты көзөмөлгө алган. Банктардын көзөмөлүндөгү ири ишканалар: “Азия универсал банк”, “Кыргызгаз”, “Кыргыз телеком”, Кыргыз темир жолдору, аэропорт “Манас”, “Нуртел” уюлдук байланышы, бардык электр ишканалары: (“Северо электро,” “Ошелектро”, “Востокэлектро”; ”БНК” нефтизаправка тармагы,”Пятый телеканал” жана “НТС”ж.б) [146]. Демек, К. Бакиевдин 2005-жылга чейин түзүлгөн системалык кризистин тереңдеши күч алган. К.Бакиевдин 5 жылдык башкаруусунун мезгилинде бийлик түзүмдөрүнүн бардык деңгээлинде, айрыкча жогорку эшелонунда коррупция гүлдөп өнүккөн, эң коркунучтуусу бийликтин криминалдык чөйрө менен айкалышуусу (сращивание) жүргөн, массалык жумушсуздук, өнөр жайынын жана айыл чарбасынын туруктуу сенектиги адамдарды бир кесим нан издеп, мекенин таштап, Россияга жана башка жакынкы чет өлкөлөргө кетүүгө мажбур кылган.

А. Акаевдин мезгилинде түндүк клан мамлекеттик жогорку кызмат даражаларын ээлесе, К. Бакиевдин мезгилинде бийликке түштүк-кландын

өкүлдөрү бийликке келишкен. Алсак, А. Мадумаров, М. Султанов, Э. Сатыбалдиев, К. Конгантиев, М. Конгантиев, М. Кайыпов, Н. Турсункулов, А. Келдибеков ж.б. жогорку мамлекеттик кызматтарга дайындалышкан. А. Болпонова белгилегендей 2009-2010-жылдары өлкөнүн саясий номенклатурасын түштүк кландын элитасынан туруп, 2009-жылдагы президенттик шайлоодон кийин башкаруу элитасы этникалык жана кландык аспектте өзүнүн жогорку чегине жеткен [144]. Ошол эле учурда өлкөнүн социалдык-экономикалык абалында айрым жылыштар болбой койгон эмес. А. Акаев менен К. Бакиевдин мезгилдеги калктын кедейчилик, жумушсуздук абалын чагылдырган статистикалык булактарга токтолуп өтөлү. 2009-жылы Улуттук статистикалык комитет тарабынан жарыялаган маалыматтарга токтолсок, Кыргызстандын социалдык-экономикалык тармагында олуттуу өзгөрүүлөр болгондугун белгилеп келип, Республиканын калкынын жашоо деңгээлин өлчөө үчүн 5016 үй чарба бюджеттерине тандалма изилдөө жүргүзүлгөн. Сурап-билүүнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, керектөө чыгымдар боюнча эсептелген кедейчилик деңгээли 2010-жылы Республика боюнча 33,7% пайызды түздү. Кедейчилик деңгээли 2000-жылы салыштырганда 28,9 пайыздык пунктка төмөндөдү» [29]. Статистикалык комиттин башка маалыматтарына таянсак, 2005-2009 жылдардагы шаар жана айыл жергесиндеги жашаган калктын жакырчылык деңгээли төмөнкүдөй болгон: Таблица №2. [32].

Шаардык жана айыл калкынын жакырчылык дэнгээли (% менен)

Жылдар ы	Баары		Шаардагы турак- жайлар		Айыл жергеси	
	жакырла р	өтө жакырла р	Жакырла р	өтө жакырла р	Жакырла р	өтө жакырла р
2005	43,1	11,1	29,8	6,5	50,8	13,8
2006	39,9	9,1	26,7	5,5	47,7	11,3
2007	35,0	6,6	23,2	3,2	41,7	8,5
2008	31,7	6,1	22,6	3,2	36,8	7,7
2009	31,7	3,1	21,9	2,7	37,1	3,3

Демек, таблицада көрсөтүлүп тургандай К. Бакиевдин башкаруу мезгилинде калктын жакырчылык дэңгээли 2005-жылга салыштырганда, шаардыктар тургундардын арасындагы жакырчылык 2009-жылы 11,4%, айылдык калктын арасындагы жакырчылык 13,7% төмөндөгөн [32]. Демек, 2005-жылдагы Март революциясынын чыгышынын себептеринин бири катары калктын арасындагы жакырчылык, жумушсуздук факторлорун атоого болот.

Ошол эле учурда К. Бакиевдин мезгилинде деле социалдык тармакта олуттуу өзгөрүүлөрдүн болгондугу байкалган эмес. 2009-жылга карата калктын 70%ы жакырчылыктын чегинде калган, көптөгөн балдар мектепке баруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырашкан, фабрика, заводдор иштебеген, айыл чарбасы биротоло талкаланган. Ошентип, өлкөдө 5 жыл мурда жүз берген жол менен, окшош ыкмалар жана каражаттар аркылуу бийликти экинчи жолу алуунун тарыхый зарылдыгы жаралган. Аны Март (2005-ж.) элдик кыймылынын учурунда К. Бакиев менен бир катарда туруп, пикирлеш болуп, анын бийликке келишине олуттуу салым кошкон, бирок, бакиевдик бийликтин саясатына нааразы болуп, оппозициялык лагерге өткөн: Р. Отунбаева, А. Атамбаев, Ө. Текебаев, А. Бекназаров, Т. Сариев ж.б. ишке ашырышты. Алардын башкы максаты Март революциясынын ишке ашпай калган максаттарын, эң ириде мамлекеттик башкаруу системасын реформалоону (парламенттик башкаруу формасына өтүү) турмушка ашыруу болгон. Бул жол апрель (2010-ж.) революциясынын лидерлери тарабынан мурдагы эки президент орноткон жана жүргүзгөн жеке үй-бүлөлүк, диктатуралык бийликке тоскоолдук катары кабыл алынган. Ошондуктан апрель кыймылынын натыйжасында бийликке келген өлкө жетекчилиги Ош, Жалал-Абад аймактарындагы кандуу коогалаңга байланыштуу түзүлгөн өтө оор саясий кырдаалга карабастан, 2010-жылдын 27-июнунда Референдум (Жалпы элдик добуш берүү) аркылуу парламенттик башкаруу системасын киргизген жаңы Конституцияны кабыл алууга жетишишти. Башкача айтканда, март революциясынын ишке ашпай калган башкы максатын турмушка ашыруу багытында чечкиндүү саясий, укуктук кадам жасалды.

Белгилей кетсек, диссертациялык эмгектин хронологиясында көрсөтүлгөндөй 2010-жылдагы Апрель окуясы, андан кийинки саясий өнүгүүлөр өз алдынча изилдөөнүн талап кылган актуалдуу маселелердин бири экендиги талашсыз, диссертациялык изилдөөнүн объектиси катары каралбагандыгын белгилеп кетмекчибиз.

Жыйынтык:

- А. Акаевдин доорунда орун алган “үй-бүлөлүк башкаруу К. Бакиевдин мезгилинде да кайталынып, эдин үмүтү акталбаган. А. Шустова белгилегендей “кландык башкаруу А. Акаев жана К. Бакиевдин саясий режиминин кулашынын башкы себептери болгон, анткени алардын жакын туугандары бардык саясий жана экономикалык ресурстарды аккумуляция кылышкан”. Демек, эки президенттин башкаруу учурундагы кетирген катачылыктардын бири - кадр саясаты болгондугун баса белгилеп кетүү керек.

- 2005-жылдагы Март революциясынын толкунунда келген К.Бакиев жана анын айланасындагылар революциясынын негизги талаптарын жүзөгө ашыра алган эмес. Элдин революциянын натыйжасынан күткөн тилектери орундалган эмес. Паракордук уюшулган кылмыштуулукка жол ачылып, ага бекем калканч болуп турган. Бийлик менен криминал биригип, кылмыш дүйнөсү өлкөнү башкарууга аралашып, мамлекеттик ресурстарды жана капиталда менчиктеп алууга киришкен.

- К. Бакиев өзүнүн жеке жана үй-бүлөлүк, кландык бийлигин бекемдөөгө өткөн, башкача айтканда, А. Акаев тарабынан кетирилген кемчиликтер кайрадан кайталганган. Өлкөдөгү аталган саясий кырдаал, оппозициянын кайрадан саясий талаптарды коюп, биригишип, активдүү күрөшкө чыгышына Апрель перманенттик революциясын ишке ашырышына түрткү болгон, анын натыйжасында, саясий оппозиция жана эл “бакиевдик” бийликти күч менен кулатышкан.

КОРУТУНДУ

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнө талдоо берип жатып төмөнкүдөй *жыйынтыктарды* чыгарууга болот:

1. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тарыхнаамалык, булакнаамалык жана методологиялык аспектери илимий эмгектин алдына коюлган максат, милдеттерине илимий талдоо жүргүзүүгө, илимий пикирлерди сунуштоого мүмкүнчүлүк жаратты.

2. 1985-жылдагы апрель пленумунан кийин өлкөнүн “кайра куруу”, “тездетүү” программасынын кабыл алынышы, демократиялык тенденциялардын күч алышы, улуттар арасындагы конфликттерди жаратып, бир партиянын үстөмдүгүнө каршы багытталган коомдук маанай жаралса, экономикадагы кризистик абалдын тереңдеши 70 жылдан ашуун жашап келе жаткан социалистик системанын кризиске дуушар боло жаткандыгын айгинелеген. Республикадагы жаралган коомдук-саясий кырдаал, саясий системаны өзгөртүү, эгемендүүлүккө жетишүүнү шарттай баштаган.

3. 1990-жылдын башында Кыргызстан өзүнүн өнүгүү тарыхында биринчи жолу өз алдынча, көз карандысыз, суверендүү мамлекетке айланып, саясий, социалдык-экономикалык тармакта реформалар жүргүзүлө баштаган. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан “Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндөгү” декларациянын кабыл алынышы Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы жаңы тарыхый этаптын башталышын айгинелеген. Кыргызстан өзүнүн өнүгүү багыты катары базар экономикасын жана батыштын өнүккөн өлкөлөрүнүн үлгүсүндөгү демократияны куруу жолун тандаган. Бул жол мурдагы коммунисттик системага альтернатива катары каралган. Саясий, социалдык-экономикалык багытта реформалар ишке ашырыла баштаган. Бул реформалардын негизги принциптери катары демократиялык баалуулуктар кабыл алынган. Президенттик башкаруунун киргизилишин, улуттук символдордун, Конституциянын кабыл алынышын, Парламенттик шайлоолордун өткөрүлүшүн

көз карандысыздыкка жетишкендиктин белгиси, улуттук, эл аралык деңгээлдеги тарыхый окуя катары баалоого болот.

4. Өлкөдө орун ала баштаган демократиялык багыттын, плюралисттик көз караштардын шарданында бир партиянын монополиясынан баш тартып, көп партиялуулук системаны түзүү аракети орун ала баштаган. Кыргызстанда түзүлө баштаган коомдук, коомдук-саясий уюмдардын, бирикмелердин, партиялардын ячейкасы алыскы СССРдин ири шаарларында билим алып жатышкан жаш студенттер, аспиранттардын арасында түзүлүп, кийинчерээк борбор шаарда түзүлгөндүгү менен айырмаланат. Кыргызстандагы көп партиялык системасынын өнүгүү тарыхына талдоо берип жатып бир идеологиянын, конкреттүү программанын айланасында түзүлгөн партиялардын түзүлбөй жаткандыгын белгилеп кетүү керек. Тарыхый талдоо көрсөткөндөй партиялар идеялык жактан эмес, бийликтин партиясы, жеке лидердин партиясы, региондун партиясы катары түзүлүп, шайлоодон-шайлоого чейинки аралыкта түзүлө калышып стратегиялык максаттарды эмес, кыска мөөнөт ичинде бийликке жетүү максатын көздөшүп келүүдө.

5. 1990-жылдардын ортосуна чейин, башкача айтканда А.Акаевдин башкаруусунун биринчи этабында жүргүзүлгөн саясий реформалар демократиялык мамлекетти (башкаруу системасын) куруу багытында өнүксө, А. Акаев экинчи президенттик мөөнөткө шайлангандан тартып, өлкөдө жүргүзүлүп жаткан демократиялык кайра куруулар квазидемократиялык мүнөзгө айланган. Мамлекетти башкаруу системасында Референдумдар аркылуу Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен президенттин ыйгарым укуктарын ашыра көбөйтүү тенденциясы күч алган. Андан сырткары Конституциянын шайлоо нормаларын жана мыйзамдарды президенттин керектөөлөрүнө туура келтирүү багытында бардык аракеттер жасалган. Салыштырмалуу кыска тарыхый мөөнөттө республикада олуттуу реформалар ишке ашырылган: советтик тоталитардык саясий система жоюлган, бүтүндөй бийлик системасы жана коомдук мамилелер түп тамырынан өзгөрүүгө дуушар

болгон, президенттик институт, парламент, көп партиялуулук сыяктуу жаңы саясий институттар киргизилген жана экономикалык реформалар жүргүзүлгөн.

6. Өлкөнүн саясий тарыхындагы А. Акаевдин, К. Бакиевдин Президенттик башкаруу доору өлкөнү өнүктүрүү боюнча ири стратегиялык пландарды кабыл алып, айрым реформаларды жүргүзүү аракеттери башталгандыгына карабастан, өлкөнүн саясий тарыхында эки президенттин тең башкаруу мезгили “үй-бүлөлүк”, “кландык”, авторитардык режимдин орношуна алып келген. А. Акаев тарабынан кетирилген саясий өнүгүүдөгү кадр саясатындагы кемчиликтер К. Бакиев мезгилинде да кайталынып, элдин нааразычылыгын жаратып келген. Өздөрүнүн жеке бийлигин легитимдештируу максатында бир канча жолу реформаларды өткөрүп, Конституцияга өзгөртүү киргизилген. Коррупциялык көрүнүштөр өлкөнүн бардык тармактарында, өзгөчө А. Акаевдин мезгилинде өзүнүн апогеясына жеткен. Ал эми саясий чөйрөдө криминалдык элементтер К.Бакиевдин мезгилинде орун алган.

7. Кыргызстандын саясий өнүгүүсүнүн тарыхында 1990-2010жж. аралыгында демократиялык принциптерге таянуу аркылуу альтернативдүү шайлоолорду өткөрүү, саясий маданияттуулук, Конституциялык принциптерди бузбоо элементтерин сакталбастан, ар бир шайлоону өткөрүүнүн тартиби бурмаланып, саясий конфликтерди жараткан негизги факторлордун бирине айланып келген.

8. Коомдун бардык чөйрөлөрүндө ишке ашырыла баштаган кайра куруулардын негизги багыттарынын бири – Кыргызстандын саясий системасын реформалоо болгон. Өлкөнүн саясий чөйрөсүн реформалоонун өбөлгөлөрү кайра куруу жылдарында калыптанган жана Кыргызстандын эгемендүүлүктү алышы менен артка кайткыс мүнөзгө ээ болгон. Бул жараяндарды революциялык мүнөздөгү жараяндар катары баалоого толук негиз бар. Анткени, алардын натыйжасында коом бир социалдык экономикалык системадан экинчи социалдык экономикалык системага өткөн. Белгилөөчү жагдай, 2005-жылга чейин бул жараяндар өлкө ичинде саясий стабилдүүлүктү сактоо кырдаалында ишке ашырылган. Ошол эле учурда, кийинки окуялар

Эгемендүү Кыргызстандын саясий жетекчилигинде өлкөбүздүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен илимий негизде так иштелип чыккан өнүгүү программасы болбогондугун көрсөттү.

9. Жарым-жартылай жүргүзүлгөн экономикалык реформалар, адилетсиз ишке ашырылган менчиктештирүү саясаты, калктын социалдык жиктешүүсүнө алып келип, элдин басымдуу бөлүгүнүн социалдык абалын кескин начарлаткан. Элдин социалдык көйгөйлөрү бийлик тарабынан өз учурунда чечилбеген. А. Акаевдин айланасындагы башкаруучу элитанын тар чөйрөсү өздөрүнүн жеке баюусу, президент болсо, бийликти кандай гана жол менен болбосун сактап калуу маселеси менен алек болгон. Бийлик менен элдин ортосундагы ажырым барган сайын тереңдей берген. Акырындап, бул тенденция бийликтин системалык кризисине алып келген. Өлкөнүн саясий өнүгүүсүндө чоң күч катары каралган саясий партиялар, оппозиция ал мезгилде алсыз, биримдиги жок болгондуктан, саясий жараяндарга олуттуу таасир эте алган эмес. Бул жерде коомчулуктун саясий аң-сезиминин, саясий маданиятынын деңгээли да белгилүү роль ойногон. Бул көрүнүштөр азыркы учурда да уланып жаткандыгын белгилөө абзел. Аксы трагедиясы бийликтин кризисин ачыктаган. Бул кризистен акаевдик режим убактылуу болсо да чыга алганы менен, андан тийиштүү жыйынтык чыгарган эмес.

10. 2002-жылдагы Аксы окуясын 2005-жылдын март айындагы элдик революциянын чыгышына өбөлгө жаратып, өлкөдөгү саясий социалдык-экономикалык кризистин жаралып жаткандыгын күбөлөндүрсө, 2005-жылдын 27-февралындагы, 13-марттагы Жогорку Кенешке болгон шайлоонун жыйынтыктары массалык мыйзам бузуулар жана фальсификация жолу менен президенттик партия “Алга, Кыргызстандын” жеңишке жетишиши, Президенттин уулунун жана кызынын депутат болуп шайланышы революциянын чыгышын тездеткен башкы факторлордун бири катары кароо зарыл.

11. 2005-жылдын март айындагы элдик революция республиканын түштүк аймагында башталган нааразычылык митингдери кыска мөөнөттүн

ичинде өлкөнүн бардык аймактарын кучагына алган. Саясий оппозиция да бул кырдаалда активдешип, биригүүгө жетишкен, элдик толкунду жетектөөнү колуна алган. Өлкөдөгү көп жылдан бери орун алып келген бийлик менен элдин ажырымы, элдин жакырданышы, коррупциянын өсүшү, үй-бүлөлүк башкаруунун орношу, саясий элитанын жиктелиши, терең руханий, нравалык кризис сыяктуу олуттуу көрүнүштөр элдик революциянын чыгышынын башкы себептери болгон. Региондордон башталып жер-жерлерде бийликти оппозициялык күчтөрдүн колуна өтүшү, элдик революция перманенттик мүнөздө борбордо улантылышы, революциянын кыймылдаткыч күчүн калың эл массасы түзүп, революция элдик мүнөздө жүргөндүгүн айгинелейт.

12. Оппозициялык күчтөрдүн жардамы менен бийликке келген К.Бакиев өлкөнүн саясий өнүгүү тарыхында А.Акаев тарабынан кетирилген каталардан арыла алган эмес. “Жаны бийлик” революциянын негизги талаптарын аткара алган эмес. 2005-жылдагы Март окуясынан кийинки 2 жыл Кыргызстандын саясий өнүгүүсүндө өлкөнүн коомдук-саясий жашоосунун туруксуздугу менен мүнөздөлөт. Бул мезгилдин негизги өзгөчөлүгү – парламент менен президенттин, аткаруу бийлигинин ортосундагы саясий тирешүү күч алган. Кыска мөөнөттүн аралыгында Кыргызстанда жалпы оппозиционерлер жана бийлик тарабындагылар уюштурган 1,5 миң митинг өткөн. К.Бакиев башкарган 5 жыл аралыгында 3 Конституция кабыл алынып, 4 өкмөт алмашкан. Бул өлкөдөгү саясий кырдаалдын туруксуздугун көрсөткөн.

13. 2007-жылы март-апрель айларында уюштурулган антипрезиденттик митингден майнап чыккан эмес. 2007-жылдын апрель айынан тартып, саясий тирешүүдөгү демилге бийликтин колуна өткөн. Өлкөдө саясий кырдаал турукташа баштаган. Ал эми, оппозициялык лагерь жиктелүүгө дуушар болгон. Бул алардын туруксуздугунун жана алсыздыгынын көрсөткүчү болгон. Бийлик абалын белгилүү деңгээлде бекемдеп алган К. Бакиев мамлекетти башкаруу саясатында акаевдик жолго түшкөн. Бакиевдик бийлик тарабынан ички, тышкы саясатта мурдагы режим кетирген кемчиликтердин баары кайталанган, (паракорлук, мыйзам бузуу жолу менен авторитардык бийликти орнотуу, үй-

бүлөлүк, кландык башкаруу, кадр саясатындагы трайбализм, бийлик түзүмүнүн криминал менен ымалалашуусу (сращивание), буйрутма адам өлтүрүүлөр ж.б.). Мына ушул факторлордун жыйындысы “бакиевдик бийликти” күч менен кулаткан 2010-жылдагы апрель окуясына алып келген. Апрель окуясын 2005-жылдагы Март элдик революциясынын “бакиевдик бийлик” тарабынан уурдалган максаттарын ишке ашырууну көздөгөн перманенттик революция катары кароого болот.

Демек, каралып жаткан мезгилдеги Эгемендүү Кыргызстандын саясий өнүгүү тарыхына талдоо берип жатып, жалпысынан төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот: Биринчиден, Кыргыз Республикасынын алгачкы эки президентинин бийликтен мыйзамсыз күч колдонуу жолу менен алмаштырылышы, Кыргызстанда 20 жыл аралыгында эки президенттер тарабынан жүргүзүлгөн саясий реформалар эффективдүү мамлекеттик башкаруу системасын орното албагандыгын көрсөттү. Экинчиден, акаевдик жана бакиевдик режимдер президенттик бийликти мыйзамдуу цивилизациялык жол менен өткөрүп берүү саясий маданиятын калыптандыра албады. Үчүнчүдөн, демократиялык башкаруу системасына мүнөздүү болгон бийлик бутактарынын мыйзамдуу тең салмактуулугун орното алышпады. Төртүнчүдөн, өлкөнүн саясий өнүгүүсүндө улуттук саясий элитаны калыптандыра албады. Бешинчиден, акаевдик жана бакиевдик башкаруу жылдарындагы коомубуздун эң чоң жоготуусу – адамдардын аң-сезимин, жан дүйнөсүн, баалуулуктарын жаралаган руханий кризистин орун алышы болду.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Республикадагы коомдук-саясий кырдаалдын, социалдык-экономикалык абалдын туруктуулугун аныктоо максатында, башкаруу органдарынын тийиштүү кызматтары калктын арасында үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүп, анын натыйжаларын анализдөө менен мамлекетти башкаруу ишинин багыттарын аныктап туруусу зарыл.

2. Өлкөдө, башкаруу системасында демократиялык принциптердин туруктуу орун алуусун камсыз кылуу максатында, келечекте көп партиялуулук системаны өнүктүрүү зарыл. Ал үчүн идеологиялык бир багытты көздөгөн партияларды бириктирүү аркылуу партияларды ирилештирүү, партиялардын өнүгүшүн камсыз кылууга багытталган тийиштүү мыйзамды иштеп чыгуу керек.

3. Өлкөдө бийликти мыйзамдуу, конституциялык жол менен алмаштыруу салтын калыптандыруу архимаанилүү. Ал үчүн коомчулуктун, саясий элитанын саясий маданиятын, саясий аң-сезимин жогорулатуу багытында туруктуу идеологиялык иш-чараларды алып баруу зарыл. Мында билим берүү, илимий жана агартуучулук түзүмдөрүнүн орду өзгөчө.

4. “Кадрлар баарын чечет” урааны Кыргызстан үчүн учурда өтө актуалдуу. Мамлекеттик эффективдүү башкаруу системасын калыптандыруу, коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу туура жүргүзүлгөн кадр саясатына түздөн түз байланыштуу. Андыктан, кадр саясатына өзөчө көңүл буруу зарыл.

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР ЖАНА КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

I.Тарыхый булактар

1.1. Укуктук-ченемдик документтер

1. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР [Текст]. – 1990. - №3.
2. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР [Текст]. – 1990. - №8.
3. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР [Текст]. – 1990. - №21.
4. Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики [Текст]. – Б., 2000. - №10.
5. Ведомости Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики [Текст] Ноябрь. – Б., 1994.
6. Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР [Текст]. - 1991. - 29 авг. - №35. - С. 1426-1427.
7. Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР [Текст]. – 1990. - №12.
8. Внеочередная сессия Верховного Совета Киргизской ССР XII созыва. Стенографический отчет [Текст] Ч. 1-2. – Фрунзе, 1990.
9. Вторая сессия Верховного Совета 12-созыва. Стенограмма [Текст] 24 октября, 1990.
10. Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты [Текст]. - Б.: Учкун, 2001.
11. Выборы депутатов ЗС и СНП Жогорку Кенеша Кыргызской Республики [Текст]. – Б., 2000.
12. Законодательное собрание Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Справочное издание [Текст]. – Б., 1998.
13. Кодекс о выборах в Кыргызской Республике [Текст]. – Бишкек, 2001.

14. Кодекс о выборах в Кыргызской Республике [Текст]. – Бишкек, 2007 .
15. Кодекс о выборах Кыргызской Республики [Текст]. – Б., 1999.
16. Кодекс о выборах Кыргызской Республики [Текст]. – Б., 2001.
17. Конституция Кыргызской Республики в редакции 30 декабря 2006 г.
18. Конституция Кыргызской Республики в редакции 30 декабря 2007 г.
19. Конституция Кыргызской Республики [Текст]. – Б., 1993.
20. Конституция Кыргызской Республики [Текст]. – Бишкек, 2010.

1.2. Архивдик документтер

21. КР БМА. Ф.1445 Оп.17 д.2327 л.121-129 Мыйзам №273-ХII. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Суверендүүлүгү жөнүндө Декларация [Текст]. – Бишкек, 15.12. 1990-ж.
22. КР БМА. Ф.1445 Оп.17. д.2394 л.55 Токтом №568.-ХII “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону белгилөө жөнүндө” [Текст]. - Бишкек, 31.08.1991-ж.
23. КР БМА. Ф.1445 Оп.17. д.2394 л.84-85 Мыйзам №578.-ХII “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө декларация” [Текст]. – Бишкек, 31.08.1991-ж.
24. КР БМА. Ф.1445 Оп.17 д.2557 л.104-107. Мыйзам №22-1. “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү тууралуу [Текст]. – Бишкек, 29.09.1995-ж.
25. ЦГА КР. Ф.1445 Оп.17 д.2557 л.121-131 Закон №22-І. О внесении изменений и дополнений в закон Кыргызской Республики “О выборах Президента Республики Кыргызстан” [Текст]. – Бишкек, 29.09.1995 г.
26. КР БМА. Ф.1445 Оп.17 д.3144 л.169-172 Мыйзам №134. Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө. – Бишкек, 21.10.1998-ж.

27. ЦГА КР. Ф.350 Оп.14 д.7687 Материалы к постановлению Правительства Республики Кыргызстан №1 [Текст]. – Бишкек, 05.03.1993г.

1.3. Статистикалык материалдар

28. “Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2005-2009» [Текст]. - Бишкек, 2010.

29. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө 20 жыл [Текст]. – Бишкек, 2011.

30. Об итогах работы Государственной комиссии по изучению причин и повлекшим человеческие жертвы в Аксыйском районе Джалал-Абадской области [Текст] // Аксыйский дневник. Ч. II. – Бишкек, 2002.

31. Социальные тенденции Кыргызской Республики [Текст]. - Бишкек, 2010.

32. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2005-2009 [Текст]. - Бишкек, 2010.

33. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2009 г. [Текст]. –Бишкек, 2010.

34. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2005-2009 [Текст]. -Бишкек, 2010.

II. Колдонулган адабияттар

35. Абилядаев, Э. Политическая система Кыргызстана: проблемы и перспективы [Текст] / Э. Абилядаев. - Бишкек, 2002. – 237 с.

36. Акаев, А. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана “Манас” элдик эпосу [Текст] / А. Акаев. – Бишкек, 2002. – 598 б.

37. Акаев, А. Памятное десятилетие [Текст] / А. Акаев. - Бишкек, 2001. -518 с.

38. Акунов, А. Государственное управления Кыргызстана в транзитный период [Текст] / А. Акунов. – Бишкек, 1999. – 267 с.

39. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017) [Текст] / А. Акунов. – Бишкек, 2017. – 267 с.

40. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021) [Текст] / А. Акунов. – Бишкек, 2021. – 1039 б.
41. Акунов, А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политологический анализ [Текст] / А. Акунов. - Бишкек, 1999.
42. Анарбеков, А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.) [Текст] / А. Анарбеков. – Бишкек, 1999. – 63 с.
43. Апрельская Народная революция: уроки истории и взгляд в будущее Кыргызстана [Текст]. - Бишкек, 2011. – 172 с.
44. Арзыматов, Ж. С. Мамлекеттик башкаруу жөнүндө маалыматнаама [Текст] / Ж. С. Арзыматов, Н. М. Патиев. - Ош, 2006.
45. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон. – Москва, 1993. -274 с.
46. Асанканов, А. Кыргызы: рост национального самосознания [Текст] / А. Асанканов. – Бишкек, 1997. – 225 с.
47. Базарбаев, К. Политические партии Кыргызстана: теория и практика [Текст] / К. Базарбаев, Б. Жумагулов. – Бишкек, 2012. – 139 с.
48. Бакиев, К. Мартовская революция: исторический выбор народа [Текст] / К. Бакиев. – Бишкек, 2010.
49. Барг, М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма [Текст] / М. А. Барг. - Москва, 1987.
50. Бекназаров, А. Аксы ыйы – улут кайгысы [Текст] / А. Бекназаров. – Бишкек, 2011. – 517 б.
51. Бекназаров, А. Мен – Кыргызмын [Текст] / А. Бекназаров. - Бишкек, 2020. – 123 б.
52. Биск, И. Я. Методология истории: курс лекций [Текст] / И. Я. Биск. -Иванова, 2007.
53. Блок, М. Апология истории или ремесло историка [Текст] / М. Блок. - Москва, 1986. – 256 с.

54. Богатырев В. Иммааналиев М. Масаулов С. Хамисов В. «Политические партии в Кыргызстане» Б, 2006.
55. Болпонова, А. История и эволюция клановой системы в политических процессах кыргызского общества (XIX- XXI вв.) [Текст] / А. Болпонова. -Бишкек, 2013. – 284 с.
56. Введение в историю кыргызской государственности [Текст] / Э. Бейшембиев, Д. Джунушалиев, В. Мокрынин, В. Плоских. – Б.: Илим, 1994. – 159 с.
57. Весна 2005 г. глазами кыргызстанцев: тревоги, ожидания, надежды (устные истории) [Текст]. – Б.: ОФ «Центр издательского развития», 2005. – 67 с.
58. Выбор Центральной Азии в цивилизованном пространстве [Текст]. – Б.: Илим, 1996. – 348 с.
59. Галиева, З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности [Текст] / З. Галиева. – Бишкек, 2007. – 370 с.
60. Голосов, Г. Партийные системы России и Восточной Европы [Текст] / Г. Голосов. – Москва, 1999.
61. Гражданское движение в Кыргызстане [Текст] / Под ред. А. Элебаевой. – Москва, 1991. – 342 с.
62. Джунушалиев, Д. и др. Исторические этапы Кыргызской государственности [Текст] / Д. Джунушалиев, А. Какеев, В. Плоских. – Бишкек, 2003. – 318 с.
63. Джунушалиев, Д. и др. “Гордиев узел” Тянь – Шаня. Проблемы истории государства и культуры [Текст] / Д. Джунушалиев, В. Плоских, Г. Харченко. – Бишкек, 2004. – 112 с.
64. Жумалиев, К. XX век: государственная политика в Кыргызской Республике [Текст] / К. Жумалиев, Т. Ожукеева. Ч. 1. – Б.: Илим, 1999. – 218 с.
65. Жумалиев, К. XXI век: институт президентства в Кыргызской Республике [Текст] / К. Жумалиев, Т. Ожукеева. Ч. 2.– Бишкек, 1998. – 172 с.

66. Ибраимов, О. И. Всеобщая история Кыргызского государства [Текст] / О. И. Ибраимов. - Бишкек, 2021. – 551 с.
67. Ибраимов, О. И. История кыргызского государства [Текст] / О. И. Ибраимов. - Бишкек, 2015. – 447 с.
68. Ибраимов, Т, Исакова Г. Политические партии Кыргызстана: Справочник [Текст] / Т. Ибраимов, Г. Исакова. – Бишкек, 2000. – 133 с.
69. Исаев, К. Коом жана ынкылап [Текст] / К. Исаев. – Бишкек, 2011. – 223 б.
70. Исаев, К. Падышанын башын жеген шайлоо [Текст] / К. Исаев. – Бишкек, 2005. – 111 б.
71. Исакова, Г. Выборы и демократия в Кыргызстане: конституционный дизайн президентско-парламентских отношений [Текст] / Г. Исакова. – Бишкек, 2003. – 616 с.
72. Кадыржанов, Р. Консолидация политической системы Казахстана: проблемы и перспективы [Текст] / Р. Кадыржанов. – Алматы, 1999.
73. Князев, А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии [Текст] / А. Князев. – Бишкек, 2005.
74. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – Москва, 1987. – 438 с.
75. Койчуев, Т. Послемартровский Кыргызстан: Идеология, политика, экономика [Текст] / Т. Койчуев. – Бишкек, 2006. – 370 с.
76. Койчуев, Т. Постсоветская перестройка: теория, идеология, реалии [Текст] / Т. Койчуев. – Бишкек, 1999. – 348 с.
77. Койчуев, Т. Центральная Азия: состояние, поиск, пути, возможности [Текст] / Т. Койчуев. – Алматы, 1994. – 142 с.
78. Койчуев, Т, Брудный А. Независимый Кыргызстан: третий путь [Текст] / Т. Койчуев, А. Брудный. – Б.: Илим, 1993. – 327 с.
79. Койчуманова, Ч. История демократизации суверенного Кыргызстана (1991- 2010 гг.) [Текст] / Ч. Койчуманова. – Бишкек, 2013. – 189 с.

80. Кучуков, М. Жогорку Кенеш (Парламент) Кыргызской Республики [Текст] / М. Кучуков. – Бишкек, 2002. – 314 с.
81. Кыргыз Республикасынын депутаттарын шайлоо: цифралар жана фактылар [Текст]. – Бишкек, 2005.
82. Кыргызская государственность в XX в. (документы, история, комментарии) [Текст] / Сост. А. Джуманалиев. – Бишкек, 2003. – 910 с.
83. Кыргызский переворот. Март-апрель 2005 г. [Текст]. – Москва, 2005.
84. Кыргызстан на рубеже веков: цифры и факты. 1990-2000 [Текст]. – Бишкек, 2001. – 24 с.
85. Кыргызстан: народная революция [Текст] / Сб. научн. трудов. – Бишкек, 2006. - 161 с.
86. Кыргызстан: Элдик революция, 24 март 2005 = Народная революция [Текст] / Түз. П. Казыбаев ж.б. – Б.: Учкун, 2006. - 416 б.
87. Макаренко, Б. “Цветные революции” в контексте демократического транзита” [Текст] / Б. Макаренко.
88. Малабаев, Ж. Кыргызстан мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы [Текст] / Ж. Малабаев. – Б.: Илим, 1998. – 220 б.
89. Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или ... [Текст]. – Бишкек, 2005. – 151 с.
90. Мартюшов, Л. Н. Методы истерического исследования [Текст] / Л. Н. Мартюшов. – Екатеринбург, 2016.
91. Масалиев, А. Народ должен знать правду [Текст] / А. Масалиев. – Бишкек, 2004. – 239 с.
92. Масалиев, А. Страницы жизни и бедное наше отечество [Текст] / А. Масалиев. – Бишкек, 1992. – 320 с.
93. Медушевская, О. Методология истории [Текст] / О. Медушевская. - Москва, 1997.
94. Могильницкий, Б. Г. Введение в методологию истории [Текст] / Б. Г. Могильницкий. – Москва, 1989. – 174 с.

95. Мукамбаева, Г. Государство и право Кыргызстана [Текст] / Г. Мукамбаева. – Бишкек, 1998.
96. Мунчаев, Ш, Устинов В. История советского государства [Текст] / Ш. Мунчаев, В. Устинов. – Москва, 2002.
97. Назаралиева, Б. 2002-жылдагы Аксы окуясы [Текст] / Б. Назаралиева. – Бишкек, 2022. - 199 б.
98. Назарбаева, Б. С. 2002-жылдагы Аксы окуясы: тарыхый булактаануучулук анализ [Текст] / Б. С. Назарбаева. - Бишкек, 2022. – 198 б.
99. Ожукеева, Т. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане [Текст] / Т. Ожукеева. – Бишкек, 1993. - 110 с.
100. Ожукеева, Т. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей [Текст] / Т. Ожукеева. Кн. 1-2. – Бишкек, 1995, 1996.
101. Омаров, Н. Международные отношения в эпоху глобального развития [Текст] / Н. Омаров. – Б.: “Наука и образование”, 2003. – 279 с.
102. Орунбеков, Б. Көп партиялуулук жана парламентаризм келечеги [Текст] / Б. Орунбеков. – Бишкек, 2011. – 230 б.
103. Өмүрзаков, Ы. 7-апрель жана түштүк коогалаңы – 2010. Журналисттин көзү менен [Текст] / Ы. Өмүрзаков. - Бишкек, 2013. – 244 б.
104. Парламент и парламентаризм в Кыргызстане: опыт развития, становления, структура, работа [Текст] / Сост. Т. Ожукеева. – Бишкек, 1998. – 96 с.
105. Парфенов, И. Д. Методология исторической науки: курс лекции [Текст] / И. Д. Парфенов. – Москва, 2000.
106. Политические партии в Кыргызстане [Текст] / В. Богатырев, М. Иманалиев, С. Масаулов, В. Хамисов. – Бишкек, 2006. – 118 с.
107. Пономарев, В. Киргизия: специальный выпуск информационного центра Московского народного фронта [Текст] / В. Пономарев. – Москва, 1989.

108. Раззаков, Т. Ош коогалаңы: КГБнын маалыматтары боюнча [Текст] / Т. Раззаков. – Бишкек, 1993. – 111 б.
109. Российское государство и общество: XX век [Текст]. – Москва, 1999.
110. Рыскулов, И. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст] / И. Рыскулов. – Бишкек, 1998. – 241 с.
111. Сааданбеков, Ж. Авторитаризм и демократия на востоке [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Астана, 2003. – 389 с.
112. Сааданбеков, Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет? [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Киев, 2006. – 623 с.
113. Садыкова, Р. Түстүү революциялардын Кыргызстандын саясий процесстерине тийгизген таасирлери [Текст] / Р. Садыкова. – Бишкек, 2013. – 160 б.
114. Смоленский, И. И. Теория и методология истории: курс лекции [Текст] / И. И. Смоленский. – Москва, 2007.
115. Советская энциклопедия [Текст]. – Москва, 1986. - С. 36.
116. Степанцев, А. Г. История методология научного исследования и преподавании [Текст] / А. Г. Степанцев. - Москва, 2009.
117. Талгарбеков, Б. Эгемен Кыргызстан: Акыйкаттын татаал жолу [Текст] / Б. Талгарбеков. - Бишкек, 2024. – 287 б.
118. Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] / А. Дж. Тойнби. – Москва, 1991. – 736 с.
119. Тургуналив, Т. Оома-төкмө дүнүйө [Текст] / Т. Тургуналив. - Бишкек, 2021. – 431 б.
120. Укушев, М. Президент Кыргызской Республики [Текст] / М. К. Укушев, Ж. А. Бокоев. – Бишкек, 1997. – 148 с.
121. Утченко, С. Л. Глазами историка [Текст] / С. Л. Утченко. – Москва, 1966. – 243с.
122. Февр, Л. Бои за истории [Текст] / Л. Февр. – Москва, 1991. – 628 с.

123. Цуладзе, А. Политические манипуляции или покорение толпы [Текст] / А. Цуладзе. – Москва, 1999. – 142 с.
124. Чиналиев, У. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы [Текст] / У. Чиналиев. - Москва, 2004. – 287 с.
125. Чиналиев, У. Политические партии Кыргызстана [Текст] / У. Чиналиев. – Москва, 1999.
126. Чиналиев, У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане [Текст] / У. Чиналиев. – Киев, 1998. – 73 с.
127. Чиналиев, У. Становление кыргызской государственности в переходный период [Текст] / У. Чиналиев. - Москва, 2000. – 287 с.
128. Чотаев, З. Д. Парламентская форма правление в Кыргызстане: проблемы и перспективы [Текст] / З. Д. Чотаев. – Бишкек, 2012. – 123 с.
129. Чотонов, У. Кыргызстан на пути суверенитета. Историко-политический анализ [Текст] / У. Чотонов. - Бишкек, 2007. – 215 с.
130. Чотонов, У. Новейшая история Кыргызстана (1985-1998) [Текст] / У. Чотонов. – Бишкек, 1998. – 342 с.
131. Чотонов, У. Суверентитет Кыргызстан: выбор исторического пути [Текст] / У. Чотонов. – Бишкек, 1996. – 176 с.
132. Чотонов, У., Досбол Нур уулу. История отечества [Текст] / У. Чотонов, Досбол Нур уулу. – Бишкек, 2009. – 280 с.
133. Шеримкулов, М. Время и народ рассудять [Текст] / М. Шеримкулов. -Бишкек, 1998. – 331 с.
134. Шеримкулов, М. Парламент независимого Кыргызстана [Текст] / М. Шеримкулов. – Бишкек, 1998.
135. Элебаева, А. Современные гражданские движения в Кыргызстане: Аналитический обзор [Текст] / А. Элебаева, Б. Бешимов. - Москва, 1991. – 56 с.
136. Элчике, Асан. Политическое развитие Кыргызстана после мартовской народной революции 2005 года [Текст] / Асан Элчике. – Ош, 2008. – 62 с.

137. Эркебаев, А. 1990 год: приход к власти А. Акаева [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек, 1997. – 365 б.

138. Эркебаев, А. Ата-Журт жана саясат [Текст] / А. Эркебаев. 1-2 китеп. -Бишкек, 2023. – 488 б.

139. Эсенкулов, Н. Динамика и историческая преемственность суверенного развития Кыргызстана [Текст] / Н. Эсенкулов. - Бишкек, 2010. – 358 с.

140. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – Москва, 1991. – 527 с.

III. Илимий журналдар

141. Абазов, Р. Политические преобразования в Кыргызстане и эволюция президентской системы [Текст] / Р. Абазов // Центральная Азия и Кавказ. - 1999. - №1(2). – С. 26.

142. Арзамаскин, Ю. Н. Принцип историзма в научном исследовании // [Текст] / Ю. Р. Арзамаскин // Вестник военного университета. – 2011. - №3(27).

143. Бодански, И. Демократическая революция в Кыргызстане: миф и реальность [Текст] / И. Бодански // Центральная Азия. - 2005.

144. Болпонова, А. Политические кланы Кыргызстана: история и современность [Текст] / А. Болпонова // История Центральной Азии. – 2015. - Вып. 3-4.

145. Бородин, Е. Клановый характер устройства Киргизской Республики [Текст] / Е. Бородин // Мир и политика. – 2012. - №3. - С. 89-96.

146. Бородин, Е. Особенности транзита власти в Кыргызстане и Грузии [Текст] / Е. Бородин // Вестник военного университета. – 2011. - №3(27).

147. Бородин, Е. Политическая система Кыргызской Республики [Текст] / Е. Бородин // Обозреватель-OBSERICE. - 2012.

148. Ипполитов, А. Объективность исторических исследований: достижима ли она? Дискуссионные заметки [Текст] / А. Ипполитов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. Том. 8. -№3.

IV. Диссертациялар, авторефераттар

149. Анарбаева, Г. Формирование института политических партий и его эволюция в независимом Кыргызстане [Текст] / Г. Анарбаева: дис. ... канд. ист. наук. – Бишкек, 2011. – 186 с.
150. Арзыматова, А. Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий турмушунун өнүгүшү (1991-2005) [Текст] / А. Арзыматова: Тарых илим. канд. ... дис. - Бишкек, 2024. – 186 б.
151. Асантурова, Т. История формирования, деятельность и общественных организаций в современном Кыргызстане (1999-2004 гг.) [Текст] / Т. Асантурова: Автореф. канд. ист. наук. - Бишкек, 2008. – 160 с.
152. Болпонова, А. Кыргыз коомундагы саясий процесстердин кландык системасынын тарыхы жана эволюциясы (XIX-XXI кк.) [Текст] / А. Болпонова: Тарых илим. д-ру дис. - Бишкек, 2015. – 160 б.
153. Галиева, З. И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: Динамика и особенности (1989-март 2005 гг.) [Текст] / З. И. Галиева: Дис. ... д-ра ист. наук. - Бишкек, 2010. – 335 с
154. Дмитриенко, И. А. Развитие кыргызской государственности на современном этапе (1991-2005 гг.): историко-правовой аспект [Текст] / И. А. Дмитриенко: Дис. ... д-ра ист. наук. – Бишкек, 2007. – 175 с.
155. Келдибеков, А. Общественно-политическое развитие Кыргызстана (2005-2010) [Текст] / А. Келдибеков: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. - Бишкек, 2014. – 25 с.
156. Койчуманова, Ч. У. Становление политической системы суверенного Кыргызстана (1991-2003 гг.) [Текст] / Ч. У. Койчуманова: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. - Бишкек, 2004. – 24 с.
157. Өмүрова, Ж. К. Улут маселеси Кыргызстандагы саясий партиялардын ишмердүүлүгүндө (“Асаба” партиясынын мисалында) [Текст] / Ж. К. Өмүрова: Тарых илим. канд. ... дис. автореф. - Бишкек, 2017.
158. Чиналиев, У. Трансформация политической системы Кыргызской Республики в переходный период [Текст] / У. Чиналиев: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. – Ташкент, 2004. – 54 с.

159. Эсенкулов, Н. Ж. Политическая и социально-экономическая трансформация независимого Кыргызстана (1991-2009 гг) [Текст] / Н. Ж. Эсенкулов: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.07. - Бишкек, 2011. – 311 с.

V. Мезгилдүү басма сөздөр материалдары

160. Абылгазиева, А. Бишкек раскололся на двое. Мартовская революция: шаг вперед или два шага назад [Текст] / А. Абылгазиева // Вечерний Бишкек - 2004.

161. Акматов, О. Чтобы власть не была всласть или еще раз о конституционной реформе [Текст] / О. Акматов // Республика. – 2005. - 11 марта.

162. Арзыматова, А. Системные предпосылки мартовский 2005 года и апрельский 2010 года революции в Кыргызстане [Текст] / А. Арзыматова //Апрельская народная революция: уроки истории и взгляд в будущее Кыргызстана. – Б., 2010.

163. Ачылова, Р. “Революциянын өңү бар, өзү кайда?” [Текст] / Р. Ачылова // Кыргыз Туусу. – 2005. - 20-23-май.

164. Бакиев, К. “Тандем с премьером Куловым монолитен” [Текст] / К. Бакиев // Республика. – 2005. – 30-ноября. – С. 9.

165. Баялиев, К. «Шелковая революция» или «заговор демократов» [Текст] / К. Баялиев // Комсомольская правда. – 1990. - 21-ноября.

166. Баялинов, А. Есть у революции начало, нет у революции конца [Текст] / А. Баялинов // Республика. – 1995. - 25 ноября.

167. Богатырев, В. Место и роль политических партий в киргизском обществе В. Богатырев // Политические партии в Кыргызстане. – Б., 2006.

168. Ботобеков, У. Кыргыз революциясын Анадолу түрктөрү кандай кабыл алды [Текст] / У. Ботобеков // Кыргыз Туусу. – 2002. – 29-апрель.

169. Букашева, Б. Кровавое воскресенье: агония власти [Текст] / Б. Букашева // Res Publica. – 2002. – 3 мая. – С. 6.

170. Горбачевская “перестройка”, ее противоречивый, непродуманный характер и политические последствия [Текст] // История советского государства. – М., 2002. – С. 572-607.

171. Джаныбеков, З. Об особенностях политического плюрализма в Кыргызстане [Текст] / З. Джаныбеков // Демократические процессы в Кыргызстане: опыт и перспективы. – Б., 1998. – Б. 52.

172. Дятленко, П. Государство и общество Кыргызстана год спустя: достижения, проблемы и перспективы развития [Текст] / П. Дятленко // Вопросы истории Кыргызстана. – Б., 2006. – С. 27-31.

173. Есть выбор [Текст] // Слово Кыргызстана. - 1994. - 21 октября.

174. Есть ли власть в Кыргызстане? (интервью Э. Карабаева) [Текст] // Слово Кыргызстана. – 1994. – 21 октября.

175. Жигитов, С. Акаев байыганда ... [Текст] / С. Жигитов // Кыргыз Туусу. – 2005. - 17-19-май. – Б. 3.

176. Жумагулов, С. Политическая ситуация в стране обостряется [Текст] / С. Жумагулов // Аксыйский дневник. Ч. 1. – Б., 2002. – Б. 49.

177. Жунушалиев, Ж. Революция эмес, төңкөрүш болду [Текст] / Ж. Жунушалиев // Агым. – 2005. - 15-апрель.

178. Исаев, К. Дүйнө өлүм чыгарганда да, акыркы сөз ар дайым өзүндө [Текст] / К. Исаев // Аалам. – 2004. – 4-июнь. – Б. 12.

179. Исаев, К. “Капчыктуулардын шайлоосу болду” [Текст] / К. Исаев // Аалам. – 2005. - 4-март.

180. Исаев, К. Мындай ыплас, мындай акыйкатсыз шайлоону көргөн да эмесмин [Текст] / К. Исаев // Аксыйский дневник. Ч. 1. – Б., 2002. – Б. 49.

181. Исаев, К. Шайлоо таза болоруна ишенесизби? [Текст] / К. Исаев // Аалам. – 2005. – 22-март.

182. Исаев, К, Култаева Ү. Элдик ыңкылаптын өнүгүү баскычтары [Текст] / К. Исаев, Ү. Култаева // Кыргыз Туусу. – 2005. - 20-23-май. - №38. – Б. 11.

183. Исакова, Г. Политико-правовой анализ изменений Конституции [Текст] / Г. Исакова // Аксыйский дневник. Ч. 1. – Б., 2002. – Б. 11.
184. Какеев, А. Размышления об общественной мысли наших дней [Текст] / А. Какеев // Известия АН Республики Кыргызстан. – 1991. - №2. – Б. 20.
185. Карамолдоева, С. О некоторых истоках народной революции 24 марта 2005 года [Текст] / С. Карамолдоева // Вопросы истории Кыргызстана. – Б., 2006. – С. 18-24.
186. Койчуманов, Т. Кыргызстан: путь вперед. 2006 [Текст] / Т. Койчуманов, Дж. Оторбаев, С. Фредерик // Вопросы истории Кыргызстана. – Б., 2006. – С. 24-32.
187. Кулов, Ф. Революцияны эл жасады [Текст] / Ф. Кулов // Агым. – 2005. -11-июнь.
188. Куртов, А. Особенности президентских выборов в Центральной Азии [Текст] / А. Куртов // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. - №6(24). – С. 2, 5, 10.
189. Малабаев, Б. Особенности правового регулирования участия политических партий в избирательном процессе [Текст] / Б. Малабаев // Вестник КРСУ. – 2003. – Т. 3. - №8.
190. Мамытова, Э. Политическая борьба в Кыргызстане в 1916-1999 гг. [Текст] / Э. Мамытова // Политическая история Кыргызстана. – Б., 2001. – С. 214-215.
191. Марат, З. Спектакль власти или правда оппозиции [Текст] / З. Марат // Res Publica. – 2002.
192. Масаулов, С. Позиционирование политических партий в Кыргызстане [Текст] / С. Масаулов, В. Хамисов // Республика. – 2002.
193. Никсдорф, В. Политическая драма в трех действиях, с прологом, но без финала [Текст] / В. Никсдорф // Слово Кыргызстана. – 1993. - 11 декабря.

194. Ниязи, А. Киргизия и Туркмения - попытка сравнительного анализа моделей развития [Текст] / А. Ниязи // Азия и Африка сегодня. - 2006. - №7. - С. 42.
195. Обращение группы депутатов Жогорку Кенеша к народу Кыргызстана, Кыргызской Республики [Текст] // МСН. – 2005. - 11 марта.
196. Осоров, З. Создан областной элдик кеңеш [Текст] / З. Осоров // МСН. – 2005. – 16 марта.
197. Оторбаев, К. Хроника аксыйских событий (январь-апрель 2002) [Текст] / К. Оторбаев // Аксыйский дневник. Ч. 1. – Б., 2002. – С. 29.
198. Приживойт, Р. И не друг, и не враг, а так... [Текст] / Р. Приживойт // МСН=Суббота. – 2005. - 28 января.
199. Петров, А. Итоги референдума подведены [Текст] / А. Петров // Вечерний Бишкек. – 2003; 2006: [http:// www.ipp/kg](http://www.ipp/kg)
200. Результаты итогов голосования на референдуме Кыргызской Республики 22 октября 1994 г. [Текст] // Слово Кыргызстана. – 1994. - 28 октября.
201. Ротар, И. Волнения в Джалал-Абаде [Текст] / И. Ротар // Независимая газета. – 1992.
202. Ротар, И. Угроза парламентско-президентского кризиса [Текст] / И. Ротар // Независимая газета. – 1992. - 28 октября.
203. Сааданбеков, Ж. Кыргызстанга демократия эмес, мыйзамдуулук жетишпей турат [Текст] / Ж. Сааданбеков // Агым. - 2005. - 20-май.- Б. 6.
204. Садыркулов, М. Особенности развития партийной системы Кыргызстана на современном этапе [Текст] / М. Садыркулов // Политика и общество. – 2000. - №2. – С. 6.
205. Сдали нервы [Текст] // Вечерний Бишкек. - 2005. - 7 марта.
206. Смадияров, С. Политическое развитие Кыргызстана после мартовских событий 2005 года [Текст] / С. Смадияров // Общество и политика. Центральная Азия

207. Стивен Янг. АКШ Акаевге кепил боло албайт [Текст] / Янг Стивен // Кыргыз Туусу. – 2005. - 8-11- апрель. - №26. – Б. 6.

208. ЦИК Референдум Кыргызской Республики [Текст] // Слово Кыргызстана. – 1994. – 8 февраля.

209. Элдин каалоосу жана тандоосу ыйык [Текст] // Жаңы кылым. - 2004. – 26-май.

210. Эрнист Асек уулу. Кыргызстанды каптаган кара булут же Акаев айланасындагылардын “кулу” бойдон калабы [Текст] / Эрнист Асек уулу // Агым. - 2005. - 15-март.

VI. Интернет булактары

211. Абдылдабек кызы Жаңыл Диагностика кризиса. - Б., 2005. – [http: // www. Analitik.kg.org](http://www.Analitik.kg.org).

212. Закон Республики кыргызстана «Об общественных объединениях» // <https://cbd.minjust.gov.kg/4-819/edition/600951/ru>

213. Закон КР от 12 июня 1999 года №50 «О политических партиях» // <https://cbd.minjust.gov.kg/4-202/edition/898936/ru>

214. Сработает ли киргизский закон в других республиках региона//via.ru, 2005.

215. Токмаков А. Четвертая годовщина “тюльпановой революции” в Киргизии: факты и комментарии (2005) //via.ru,24.03.2015

216. Тюльпановая революция в Киргизии (2005)//via.ru,24.03.2015

217. Шустов А. Спасет ли Киргизию новая Конституция? // URL: [http://www.centrasia.ru/ newsA.php?st=1273960800](http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1273960800)

218. [www.24. kg](http://www.24.kg)- Кыргызстан-19/12-2007

Тиркеме №1.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын саясий өнүгүүсүнүн тарыхы (1991-2010жж) аталыштагы диссертациялык изилдөөдө сурамжылоо жүргүзүү үчүн түзүлгөн суроолор.

Медеткан Шеримкулов - Кыргыз Республикасынын Баатыры. Кыргыз Республикасынын легендарлуу парламентинин төрагасы (1990-1993жж).

1.Сиз жетектеген Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган “Кыргызстандын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация” эл аралык коомчулукта кандай кабыл алышкан?

2.Кыргызстанда президенттик башкаруунун киргизилиши, туралуу сиздин пикириңиз кандай?

3.1991-2010жж. аралыгында башкаруу системасын өзгөртүү багытында өткөрүлгөн референдумдардын жана Конституциялык реформалардын максаты, мааниси кандай болгон?

Абдыганы Эркебаев – кыргыздын мамлекеттик жана коомдук ишмери.

1.“Аксы окуясынын” Кыргызстандын тарыхындагы ордун кандай баалайсыз?

2.Март (2005) окуясынан кийинки Кыргызстандын саясий абалы: бийлик жана оппозиция?

3.Эгемен Кыргызстандын башкаруу системасынын эффективдүү иштөөсүн камсыз кылууда саясий элитанын ролу кандай болгон?

Бекболот Талгарбеков – КДКнын (Кыргызстан Демократиялык кыймылынын) активдүү мүчөсү.

1.“Кайра куруу” саясаты Кыргызстандын саясий тарыхында кандай роль ойноду?

2.Кыргызстандагы алгачкы коомдук уюмдардын Кыргыз Республикасынын түзүлүшүнө кошкон салымын кандай деп ойлойсуз?

3.Кыргыз Республикасында көп партиялуулук системасынын жаралышы, өнүгүшү, калыптанышы кандай жүрдү?

Бакытбек Орунбеков – белгилүү журналист.

1.Кыргызстандагы жаңы түзүлгөн саясий партиялардын орду жөнүндө айтып берсеңиз?

2.Сиздин оюңузча кайсыл саясий партиялар коомчулукту өзүнө тарта алды?

3.Кыргызстанда саясий партиялардын көбөйүшүнүн мааниси эмнеде?